

Diagnoza stanu

1 ANALIZA DOSTĘPNEGO PIŚMIENNICTWA ORAZ OCENA ZASOBÓW INFORMACJI POD KĄTEM ICH PRZYDATNOŚCI DLA POTRZEB OPERATU

Po przeprowadzeniu analizy dostępnych materiałów stwierdzono, że zasoby dóbr kultury Bolimowskiego Parku Krajobrazowego posiadają obszerną bibliografię. Większość obiektów posiada swoją podstawową dokumentację konserwatorską. Są to karty ewidencyjne zabytków (nieruchomych, cmentarzy, parków, dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego oraz innych obiektów będących świadectwem kultury materialnej). Niestety, dokumenty te nie są należycie aktualizowane, co może prowadzić do zaistnienia nieścisłości zawartych zapisów ze stanem faktycznym.

Źródła informacji są rozproszone, przede wszystkim ze względu na podziały administracyjne przebiegające przez teren Parku (jest to teren dwóch województw mazowieckiego i łódzkiego). Problem ten jest szczególnie czytelny w przypadku dokumentacji ewidencyjnej zasobów dóbr kultury. Szczególnie brak monograficznego opracowania omawiającego historię terenów wchodzących w skład Parku oraz przedstawiającego jego zabytki.

Ochrona dóbr kultury jest przedmiotem ustaleń m.in. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin.

Obszerne, wyczerpujące opracowania oraz monografie posiadają dwa najważniejsze założenia tego regionu, tj.: Nieborów i Arkadia.

2 METODA PRACY

Działania, jakie towarzyszyły powstaniu niniejszego opracowania, można podzielić na następujące etapy:

Prace wstępne

Na tym etapie pracy posłużono się metodą historyczną, polegającą na zebraniu materiałów źródłowych:

- opisowych - w postaci dokumentów znajdujących się w archiwach, przede wszystkim w Urzędzie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Województwa Mazowieckiego, Delegatura w Skierniewicach oraz Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie,
- uzupełniających - w postaci wcześniejszych opracowań związanych z omawianym terenem.

Prace terenowe

Na tym etapie pracy przeprowadzono wizję lokalną w celu zapoznania się z terenem analiz, określenia przemian, jakie zaszły na terenie Parku, wykonania analiz kompozycyjnych oraz dokumentacji fotograficznej.

Prace analityczne

Na tym etapie pracy, na podstawie zebranych wcześniej materiałów, a także na podstawie wizji terenowej, przeprowadzono analizy dotyczące stanu zachowania substancji zabytkowej poszczególnych elementów kulturowych Parku, czytelności i kompletności ich układu przestrzennego oraz roli, jaką pełnią w krajobrazie kulturowym.

Synteza

Na tym etapie pracy, na podstawie wcześniej przeprowadzonych analiz, wykonano waloryzację zasobów kulturowych oraz wskazano najważniejsze kolizje i konflikty związane ochroną dziedzictwa kulturowego Parku.

3 OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ŚRODOWISKA KULTUROWEGO OBSZARU PARKU

Na obszarze analiz znajdują się obiekty zabytkowe z różnych okresów i o różnej wartości. Występują tu liczne ślady bytności osadniczej (stanowiska archeologiczne), skatalogowane w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, obiekty i punkty osadnicze datowane od epoki paleolitu po czasy nowożytne.

W granicach Bolimowskiego Parku Krajobrazowego występują liczne przykłady architektury sakralnej (kościóły i klasztory) oraz budowli świeckich (pałace, dwory, budynki gospodarcze, młyny i zagrody).

Niewątpliwie najcenniejsze obiekty w otoczeniu Parku to założenie pałacowe w Nieborowie oraz Park w Arkadii. Integralną częścią tych obiektów są aleje je łączące oraz komponowany układ zabudowy wsi Nieborów zgodnie z panującymi w baroku tendencjami spójnej kompozycji pałacu, ogrodu i ich otoczenia.

Dwie sąsiadujące z granicami obszaru analiz wsie - Wiskitki i Bolimów - do XIX w. były ważnymi ośrodkami miejskimi, o czym świadczą ich rynki z odchodzącymi ulicami. Centrum Bolimowa ma ustaloną decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków strefę ochrony konserwatorskiej [Welc-Jędrzejewska 1996].

Na terenie Parku i w jego najbliższym otoczeniu zachowały się średniowieczne budowle sakralne. Są to późnogotyckie kościoły o cechach tzw. gotyku mazowieckiego, dla którego charakterystyczne są szczyty ozdobione tynkowanymi blendami i smukłymi sterczynami (np. kościół św. Marcina w Chojnacie).

Osobną grupę stanowią kościoły późnorenesansowe w typie kalisko-lubelskim. Ich charakterystycznymi cechami są: opięte szkarpami korpusy z wysokimi dachami i dostawionymi od strony zachodu wieżami oraz jednonawowy układ z węższym prezbiterium. Dekoracja architektoniczna występuje głównie na szczytach i sklepieniach. Nowością są sklepienia kolebkowe z lunetami, w całości pokryte dekoracją stiukową o motywach wieloboków, serduszek, rozet i innych elementów. Przykładami tego typu budowli są kościoły św. Anny (1635) i Św. Trójcy (1667) w Bolimowie. W kościele Św. Trójcy na sklepieniu prezbiterium występuje siatkowa dekoracja stiukowa.

Ożywienie ruchu budowlanego na potrzeby kościoła nastąpiło w końcu XVI i XVII w. za sprawą sprowadzanych do Polski nowych zgromadzeń zakonnych (jezuitów, reformatów i pijarów) [Kłoczko 1996].

Dzięki staraniom Mikołaja Wiktoryna Grudzińskiego, właściciela Miedniewic, a także późniejszego starosty guzowskiego, golubskiego i grzybkowskiego, w 1681 r. zostają sprowadzeni do Miedniewic reformaci, celem pełnienia stałego dozoru nad cudownym obrazem. W 1692 r. z fundacji starosty rozpoczęto budowę klasztoru, który ukończono pod opieką wdowy po fundatorze - Lukrecji Katarzyny z książąt Radziwiłłów w 1705 r. Budowa kościoła w Miedniewicach trwała od 1737 r. do 1748 r., według projektu Józefa II Fontany przy współpracy Tomasza Belottiego [Welc-Jędrzejewska 1996].

Przykładem świeckiej architektury barokowej jest zespół pałacowo-parkowy w Nieborowie - jedna z okazalszych rezydencji magnackich w Polsce zbudowana w latach 1690-1696 przez Tylmana z Gameren dla prymasa Michała Radziejowskiego. Pałac na planie prostokąta z sienią przejazdową na osi stanął w miejscu dawnego murowanego dworu obronnego Nieborowskich. Od strony dziedzińca do elewacji pałacu przylegają na narożach występujące poza lico muru dwie czterokondygnacyjne wieże mieszkalne nakryte barokowymi hełmami. Integralną częścią założenia jest ogród zakładany w kilku etapach i dopełniający jego kompozycję.

Interesującym przykładem kaplicy wolnostojącej z tego okresu jest wczesnobarokowa kaplica w Domaniewicach. Została ona wzniesiona w latach 1631-1633 przez rodzinę mieszczan krakowskich Jakuba i Wojciecha Celestów na rzucie zbliżonym do kwadratu, z absydą zamkniętą półkolistą. Nawa nakryta jest kopułą na żagielkach zwieńczoną okrągłą latarnią.

Na analizowanym terenie zachowało się wiele przykładów architektury klasycystycznej. Do cennych zespołów sakralnych pochodzących z początku XIX w. należy zaliczyć zespół kościoła parafialnego p.w. św. Antoniego w Babsku powstały w 1809 r. z fundacji Józefa Okeckiego. W skład jego wchodzi: jednonawowy kościół założony na planie prostokąta z kwadratowym prezbiterium i umieszczoną za nim zakrystią, ogrodzenie z kaplicami czterech ewangelistów w narożach, dzwonnica oraz piękna klasycystyczna plebania.

Na opracowywanym terenie zachowało się wiele dworów powstałych w XIX i na początku XX w. Posiadają one zróżnicowane układy przestrzenne i formy architektoniczne, w tym przykłady tzw. dworów polskich. W obiektach tych charakterystycznym elementem klasycyzmu jest portyk utrzymany w wielkim porządku. Cechy późnego klasycyzmu ma pałac w Kamionie oraz dwory w Trzciannie (1820) z sześciokolumnowym portykiem wgłębnym w elewacji ogrodowej, dwór w Woli Pękoszewskiej, Turowej Woli, Sokulu i Woli Szydłowieckiej oraz zespół dworski w Babsku z połowy XIX w.

Portyk kolumnowy w wielkim porządku jako charakterystyczny motyw klasycyzmu znalazł zastosowanie również w dworskich zabudowaniach gospodarczych. Wymienić tu można pochodzące z pierwszej połowy XIX w. spichlerze, które zachowały się między innymi w Nieborowie, Woli Chojnacie i Woli Pękoszewskiej.

Obiektom tym z reguły towarzyszą parki krajobrazowe.

Szeroko pojęty klasycyzm nie był jedynym stylem, który pozostawił swe piętno na dziewiętnastowiecznej architekturze omawianych terenów. Najwcześniejszymi przykładami stylu romantycznego są wzniesione w końcu XVIII w. pawilony w Arkadii: Świątynia Diany, Dom Arcykapłana. Jaskinia Sybilli i Łuk Grecki zaprojektowane przez Szymona Bogumiła Zuga oraz Domek Gotycki - dzieło Aleksandra Orłowskiego.

Wiek XIX to okres, w którym chętnie budowano w stylach historyzujących; są to okazałe budowle jedno- lub dwupiętrowe, o bogatej bryle, adaptujące formy reprezentacyjnych budowli renesansowych, barokowych i klasycystycznych.

Przykładem tzw. kostiumu francuskiego jest pałac w Guzowie (poza granicami Parku), zbudowany w 1787 r. i gruntownie przebudowany w latach 1880-1895 według projektu Władysława Hirschla na polecenie właściciela dóbr Feliksa Sobańskiego. Wykorzystując mury parteru architekt zmienił bryłę i elewacje pałacu nadając mu formę zamku francuskiego. Budynek przykryty został wysokim mansardowym dachem, elewacje i okna ozdobiono bogatym i różnorodnym detalem architektonicznym inspirowanym stylem późnego renesansu francuskiego.

W drugiej połowie XIX i pierwszych latach XX w. nastąpił kolejny okres wzmożonego rozwoju budownictwa sakralnego. Powstało wówczas wiele kościołów w stylu neogotyckim i innych stylach historycznych. Spośród nich na uwagę zasługuje neobarokowy kościół w Bełchowie.

Kościół neogotycki wznoszono według projektów Józefa Piusa Dziekońskiego (w Bednarach, Domaniewicach i Żyrardowie) i Bronisława Muklanowicza (kościół w Osuchowie). Są to przeważnie czteroprzęsłowe bazyliki z transeptem, z trójprzęsłowym prezbiterium ujętym po bokach zakrystią i skarbcem, przykryte sklepieniami krzyżowymi lub krzyżowo-żebrowymi. Masywy wieżowe wydzielone we wnętrzu tworzą oparte na filarach chóry muzyczne. Trójosiowe fasady rozwiązane są symetrycznie w wersji dwuwieżowej (Nieborów, Żyrardów) lub jednowieżowej (Bednary, Bełchów, Radziwiłłów). Zewnętrzne ściany są oszkarpowane.

Równocześnie z rozwojem murowanej architektury rozwijało się drewniane budownictwo chłopskie. Na terenie objętym opracowaniem szczególnym bogactwem i oryginalnością form wyróżnia się region łowicki. Charakterystyczny dla tego regionu w XIX i na początku XX w. jest typ zagrody zamkniętej w formę kwadratu lub prostokąta, którego boki stanowiły budynki gospodarcze, a front - dom mieszkalny.

Budownictwo ludowe w pozostałych regionach nie przejawia tak indywidualnych cech jak łowickie. W regionie rawskim zagrody budowane były na planie czworokąta, budynki ustawiano z trzech stron i łączono płotami sztachetowymi.

Wraz z budownictwem ludowym powstawały drewniane obiekty sakralne. Wszystkie te obiekty wznoszone były od XVI do XIX w. Kościoły drewniane budowano na rzucie prostokąta z węższym prostokątnym prezbiterium, niekiedy zamykanym trójbocznie (Stara Rawa - I poł. XVIII w.). Większość kościołów wznoszono w konstrukcji zrębowej [Kłoczko 1996].

4 ZARYS HISTORII OBSZARU

4.1 Wiadomości ogólne o historii Mazowsza

Mazowsze na południe od Bzury we wczesnym średniowieczu było podmokłą puszcza, prawie bezludną, która stanowiła naturalną granicę między plemionami Polan i Mazowszan. Według kronikarza, Janka z Czarnkowa, na terenie kasztelanii łowickiej (obejmującej okolicę Łowicza i Skierniewic) jeszcze za czasów arcybiskupa Fulko-Pełki były nieprzebyte puszcze i lasy przynoszące bardzo małe dochody [Józefacki 1988].

Mazowsze od początku państwowości polskiej znalazło się w granicach państwa Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Związek ten nie był jednak trwały, już bowiem w pierwszej połowie XI w. doszło do oderwania się Mazowsza od państwa polskiego. W latach 1038-1047, w czasie powstania ludowego, Mazowsze zostało opanowane przez Masława (Mieciława) i

straciło kontakt administracyjny z resztą ziem polskich. Była to odrębność krótkotrwała, która zakończyła się w 1047 r. po rozbiciu Masława przez księcia Kazimierza I Odnowiciela.

Peryferyjne położenie Mazowsza, oddalenie od centrów politycznych oraz słabe zaludnienie spowodowało, że w swojej historii miało okresy niezależności. Po śmierci króla Władysława Hermana, Mazowsze z Kujawami od 1107 r. ponownie staje się samodzielnym księstwem pod rządami jego syna Zbigniewa [Starzec 1998].

W okresie rozbicia dzielnicowego Polski w 1138 r., po śmierci księcia Bolesława III Krzywoustego, zgodnie z jego testamentem Mazowsze objął książę Bolesław IV Kędzierzawy, jako pierwszy odrębny książę mazowiecki, a po jego śmierci w 1173 r. - jego syn Leszek. Po bezpotomnej śmierci księcia Leszka w 1186 r. Mazowsze w połączeniu z Małopolską stanowiło dzielnicę księcia Kazimierza Sprawiedliwego, najmłodszego syna Bolesława Krzywoustego. Po śmierci księcia Kazimierza, jego synowie podzielili w 1202 r. odziedziczone ziemie na dwa odrębne księstwa. Mazowsze i Kujawy otrzymał książę Konrad Mazowiecki. Ostatecznie zachodnia granica Mazowsza ukształtowała się w 1247 r. po śmierci księcia Konrada Mazowieckiego w wyniku podziału dzielnic między jego synów - Kazimierza Kujawskiego i Bolesława I, który otrzymał Mazowsze [Józefacki 1988].

W 1306 r. książę Władysław Łokietek zjednoczył część ziem polskich. Zachodnia granica Mazowsza stała się odtąd granicą polityczną między zjednoczonymi ziemiami polskimi - Koroną, a księstwami mazowieckimi, które pozostały nadal niezależne.

W przeciwieństwie do Małopolski i Wielkopolski, gdzie doszło do jednoczenia się ziem polskich, z początkiem XIV w. na Mazowszu rozpoczął się proces rozbicia na mniejsze dzielnice. W 1317 r. w wyniku podziału Mazowsza po śmierci księcia Bolesława II, w zachodniej części tej dzielnicy powstało rawskie księstwo Ziemowita II obejmujące ziemie: rawską, sochaczewską i wiskicką [Józefacki 1988] Ziemowit II uczynił z Rawy stolicę swego księstwa.

W latach 1351 - 70 i 1388 - 1526 książęta mazowieccy uznawali zwierzchność lenną Polski. [Gieysztor 1994].

Stopniowe łączenie ziem Mazowsza przez księcia Ziemowita III powodowało wzrost politycznego znaczenia tej dzielnicy i próby uniezależnienia się od Korony, do czego doszło jednak dopiero po śmierci króla Kazimierza Wielkiego w 1370 r. W tym samym roku, na podstawie wcześniejszej umowy lennej, książę Ziemowit III przyłączył do swojej dzielnicy ziemie mazowieckie zajmowane dotychczas przez króla Polski. Okres niezależności Mazowsza trwał jednak krótko. Już na początku rządów króla Władysława Jagiełły książęta mazowieccy ponownie i już na trwałe stali się lennikami Korony. Po śmierci księcia Ziemowita III w 1381 r. oddzieliło się Mazowsze zachodnie od wschodniego. Granica między tymi dzielnicami była trwała, nie ulegała zmianom do 1526 r.

Po śmierci księcia Ziemowita IV jego synowie podzielili w 1434 r. Mazowsze zachodnie na dzielnice: płocką i rawską. Dzielnicę płocką objął książę Władysław I, natomiast dzielnice rawską książę Ziemowit V. Podział ten utrzymał się do 1442 r., kiedy po śmierci księcia Ziemowita V, jego brat Władysław I, panujący w Płocku, ponownie zjednoczył zachodnie Mazowsze. Po śmierci księcia w 1455 r. jego synowie Ziemowit VI i Władysław II nie dokonywali podziału dzielnicy z powodu niepełnoletności. Władzę w ich imieniu sprawowała wdowa - księżna Anna [Józefacki 1988].

Wraz z wymieraniem Piastów mazowieckich ich dzielnice wcielano do Korony. W 1462 r. wcielono do Korony ziemię gostyńską i rawską, w 1476 r. - sochaczewską (z ziem tych utworzono województwo rawskie), w 1495 r. - płocką (odtąd stanowiąc województwo), a w

1526 r., po śmierci ostatniego z książąt mazowieckich Janusza II – środkowe i wschodnie Mazowsze [Gieysztor 1994].

Od XV w. do rozbiorów funkcjonowało województwo rawskie z powiatami: bialskim, rawskim, mszczonowskich, sochaczewskim, gabińskim i gostynińskim. Przeniesienie stolicy do Warszawy w 1596 r. spowodowało ożywienie regionu. Niestety „Potop” szwedzki oraz wojna północna z lat 1700-1721 spowodowały upadek ekonomiczny większości miast i wsi województwa rawskiego. Skala zniszczeń była duża. Po „Potopie” 60% ziemi uprawnej leżało odłogiem, ocalało zaledwie 10% nieruchomości, a ludność Mazowsza zmniejszyła się z 640 000 do 52 000. Nie mniejsze zniszczenia przyniosła wojna północna [Starzec 1998].

Po trzecim rozbiorze ziemie te znalazły się w zaborze pruskim. Następnie w latach 1807-1815 znalazły się w departamencie warszawskim Księstwa Warszawskiego pod jurysdykcją moskiewską [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

4.2 Rys historyczny terenu Parku

„Jest ku Bolemowu puszcza wielka, która jest wzdłuż ze trzy mile, a wrzez dwie mile, część boru a część lasu, jest sośnina wielka, barci niemało, dębina wielka, Jesienina, grabina, lipina, brześcina, olszyna, brzezina i inszego wszelkiego drzewa dosyć, jest też i zwierza, jako sarn niemało”. (Lustracja dóbr królewskich, 1564)

Teren Parku znajduje się na obszarze zajmowanym w przeszłości przez jeden zwarty kompleks leśny czterech puszczy: Jaktorowskiej w części wschodniej (między dzisiejszym Żyrardowem a Jaktorowem, Kasakami i Korytowem), Wiskickiej w części środkowej (po linii Nowa Wieś – Budy Zaklasztorne – Józefów), Korabiewickiej na południu (na południe od linii Budy Zaklasztorne – Samice) i Bolimowskiej na zachodzie (której granica biegła mniej więcej po linii dzisiejszej szosy z Bolimowa do Skierniewic, przez Bolimowską Wieś, Wolę Szydłowiecką, Nową Wieś, Franciszków, Budy Zaklasztorne i od Samic po prawej stronie Rawki po Budy Grabskie). Czasem pojawiała się piąta nazwa - Puszcza Miedniewicka – odnosząca się do północno-zachodniej części Puszczy Wiskickiej.

Ślady osadnictwa na tym terenie sięgają neolitu (osadnictwo kultury pucharów lejkowych) oraz czasów rzymskich (odkryte ślady osady z czasów rzymskich w pobliskiej Wólce Łasieckiej koło Bolimowa). Jednak zwarte kompleksy puszczańskie, poprzecinane licznymi rzekami i często zabagnione, pełne niebezpiecznych zwierząt (niedźwiedź, tur) zniechęcały do stałego osadnictwa i do średniowiecza obszar ten był pozbawiony większych stałych skupisk ludzkich [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

Około połowy V tysiąclecia p.n.e nastąpił na dzisiejszych ziemiach polskich przewrót kulturowy i gospodarczy, tzw. rewolucja neolityczna. Osadnictwo w tym okresie było już względnie stałe. Osady lokowano na pograniczu pól uprawnych i lasów, w pobliżu wód biejących. Znane są z okolic Skierniewic wykopaliska archeologiczne ceramiki i narzędzi krzemiennych z okresu neolitu z Dzierzgowia k. Łowicza, Konopnicy k. Rawy Mazowieckiej i samej Rawy.

W epoce brązu (od ok. 1700/1600 r. p.n.e. do ok. 650 r. p.n.e.) nadal podstawowym zajęciem ludności w tych okolicach była uprawa roślin i hodowla zwierząt. Ślady pobytu ludzi z epoki brązu znane są z Rawy Mazowieckiej (II okres epoki brązu - ok. 1450/1400 r. p.n.e. - 1200 r. p.n.e.).

Więcej śladów pobytu ludzi zachowało się z epoki żelaza. W Samicach znaleziono naczynie wypełnione przepalonymi kośćmi pochodzące z cmentarzyska z IV w. p.n.e.

Pierwsze stałe osadnictwo rolniczo-hodowlane pochodzi z I w. p.n.e., kiedy zasiedlone zostały przede wszystkim obszary o lepszych glebach w dolinie Bzury [Józefacki 1988].

Pierwsi rolnicy zamieszkiwali między innymi tereny wsi: Dzierzgów, Grabie, Ruda, Bobrowniki. Kultura łużycka dominowała na północy, ale ludność tej kultury penetrowała także południowo-zachodni kraniec Parku. Podobnie było z następnymi kulturami - kulturą grobów kloszowych pomorską, przeworską. Ta ostatnia występowała głównie nad dolnymi biegami dopływów Bzury [Welc-Jędrzejewska 1996].

Druga fala osadnictwa nastąpiła po zakończeniu okresu wędrówek ludów (od początku VII w. n.e.). Z I w. n.e., z okresu wędrówek Gotów i Gepidów przez Mazowsze, zachował się grób z koncentrycznym kręgiem kamiennym w Kęszycach k. Bolimowa. Natomiast z II w. n.e. pochodzi znalezisko monet rzymskich z Rudy k. Skierniewic. Z III w. zachowały się ślady osady w Wólce Łasieckiej. Osada ta istniała przez okres około jednego wieku i w szczytowym okresie prosperity składała się z kilku chat, kilku półziemianek i ziemianek oraz jednego większego domu stanowiącego prawdopodobnie własność zamożniejszej rodziny.

Ostatnią grupę stanowisk archeologicznych w okolicach Skierniewic stanowią grodziska wczesnośredniowieczne i inne znaleziska z okresu VI-IX w. Na mapie grodzisk w Polsce umieszczono grodziska: w Białej Rawskiej, Dzwonkowicach, Rawie Mazowieckiej, Starej Rawie i Rzeczkowie.

W literaturze archeologicznej wymienia się również grodziska w Rudzie k. Skierniewic i w Skierniewicach [Józefacki 1988].

Dopiero w okresie średniowiecza (zwłaszcza od XII w.) ludność zaczyna penetrować południowe krańce Parku. Po wykarczowaniu lasów na licznych polanach pojawiają się osady wczesnośredniowieczne, a później w okresie panowania mazowieckiej gałęzi Piastów (głównie od czasów Konrada I) zaludnienie zagęszcza się. Książęta mazowieccy budują nad rzekami grody – strażnice, między innymi w Rzeczkowie i Starej Rawie.

U schyłku średniowiecza i na początku okresu nowożytnego średnia i bogata szlachta buduje rezydencje mieszkalno-obronne w Żelaznej, Dębowej Górze i Wólce Łasieckiej [Welc-Jędrzejewska 1996].

W XVI w. istniejące kompleksy leśne podległe były strażnikom leśnym, będącym na utrzymaniu króla, który zjeżdżał tu na łowy. Strażnicy dbali o zwierzynę łowną, a zwłaszcza stado turów, których jednak nie udało się uchronić przed zagładą (ostatni tur zginął w Puszczy Jaktorowskiej w 1627 r.). Strażnik leśny zamieszkiwał na obszarze osady Budy Wolskie.

Na terenach śródpuszczańskich zakładano na prawie średzkim lub chełmżyńskim już w późnym średniowieczu osady zasilane ludnością napływową (głównie pochodzenia niemieckiego). Tak powstały m.in. Wólka Korabiewicka, a w okresie późniejszym wsie Bednary, Aleksandria i Pniowe.

Przez obszary puszczańskie wiodły historyczne drogi i trakty, z których najważniejsze to:

- trakt bolimowski (z Bolimowa do Mszczonowa),
- trakt warszawski (ze Skierniewic, przez Miedniewice do Sochaczewa),
- trakt budnicki (z Łowicza przez Nieborów - Grabie do traktu warszawskiego).

Przeprawy przez tereny podmokłe i rzekę Rawkę znajdowały się w Grabi, Rudzie i Kamionie [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

Począwszy od XVI w. na terenie Parku rozwijało się osadnictwo puszczańskie, tzw. „budnictwo”, koncentrujące się wzdłuż cieków i na terenach źródliskowych. Budnicy byli ludźmi wolnymi, którzy trudnili się wyrębem i przerobem drewna. Po wycięciu fragmentu lasu przenosili się na inne miejsca; nie wznosili trwałych siedzib, lecz tzw. „budy” - półziemianki. Intensywny rozwój budnictwa przypadał na XVIII w., lecz pociągał za sobą znaczne spustoszenia i wylesienia połaci puszczy. Na mapach z końca XVIII w. wyraźnie zarysowują się bezleśne polany. Budnictwo zakończyło się w latach 30-tych XIX w. O rozwoju osadnictwa tych czasów świadczą dzisiejsze nazwy miejscowości: Budy Kałki, Budy Wolskie, Zabudziska, Budy Jasionka, Budy Bernard, Budy Grądy, Budy Sadegóry, Budy Bieganowskie, Budy Michałowskie, Budy Stare, Budy Waleriańskie, Budy Mrozowe, Budy Dnieńskie, Budy Wręckie, Budy Zosiny.

Wiek XVII zaznaczył się jako początek „cywilizowania” tych terenów, między innymi za sprawą działalności misyjnej Księży Marianów Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Założyciel zakonu o. Stanisław Papczyński, zwany „Apostolem Mazowsza”, stworzył w 1673 r. zakon męski w erygowanym wtedy pierwszym klasztorze mariańskim w Puszczy Korabiewickiej, obecnie - Puszczy Mariańskiej. Prawa papieskie Marianie uzyskali w 1699 r. Księża zakonnicy, oprócz działalności duszpasterskiej, prowadzili również działalność oświatową. Założyli między innymi pierwszą szkołę w Puszczy Mariańskiej.

Wiek XVIII zaznaczył się na ziemiach polskich znacznym ożywieniem gospodarczym, co skutkowało zapotrzebowaniem na nowe tereny upraw rolnych oraz materiał drzewny dla celów budowlanych. Postępowała wtedy trzebież puszczy i powiększanie się powierzchni terenów rolnych. Na miejsce wędrownych budników, na tereny lepiej dostępne i żyzniejsze weszli stali mieszkańcy - rolnicy.

Przy trakcie w rejonie Biernika powstała karczma, która zapoczątkowała rozwój wsi Wygoda. Powstawały również obiekty produkcyjne, takie jak: młyny (głównie nad Rawką w Kamionie, Patokach, Woli Polskiej), w tym tzw. Prochowy Młynek w rejonie Bartnik, gdzie wyrabiano proch strzelniczy, huty szkła (w rejonie wsi Huta Partacka i Huta Gzdowska), gorzelnia w Kamionie [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

Na obszarze puszczy w okresie powstania styczniowego toczyły się liczne potyczki, między innymi w lasach między Radziwiłłowem a Puszcza Mariańską oraz w rejonie stacji kolejowej w Radziwiłowie.

Na mapie sieci osadniczej ośrodków miejskich nastąpiły w połowie XIX w., po powstaniu styczniowym i w latach późniejszych, istotne zmiany. Straciły prawa miejskie Wiskitki i Bolimów [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

Pierwsze koncepcje budowy „drogi żelaznej” w Polsce wypłynęły od hrabiów Tomasza i Henryka Łubieńskich, właścicieli dóbr Guzowskich. Dzięki ich staraniom linię Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej (DŻWW), której budowę rozpoczęto w 1838 r., a linię uruchomiono w 1845 r., wytyczono przez tereny obecnego Żyrardowa z przystankiem kolejowym Ruda Guzowska.

W ostatnich dziesięcioleciach XIX w. i na początku XX w. w rezultacie postępującego rozwarstwienia wsi, nadwyżka siły roboczej odpływała do ośrodków przemysłowych - głównie Żyrardowa i pobliskiej Warszawy, a także do miast okręgu łódzkiego. W tym czasie zarysowała się również emigracja zarobkowa do Prus, Danii i innych krajów Europy Zachodniej.

Na terenach leżących w granicach obszaru analiz rozgrywały się liczne bitwy. Materialnym świadectwem tych wydarzeń są cmentarze wojenne oraz miejsca pamięci. [Wel-Jędrzejewska 1996].

Teren Parku był również schronieniem dla licznej grupy warszawiaków po upadku Powstania Warszawskiego. Wiele z tych osób, w związku ze zniszczeniem Warszawy, pozostało i osiedliło się na tych ziemiach [Studium uwarunkowań (...) gminy Puszcza Mariańska].

Wpływ na funkcjonowanie terenu Parku, jak również jego rys historyczny, miały większe osady zlokalizowane w jego sąsiedztwie. Są to m.in.:

Bolimów

Wieś położona w dolinie Rawki, na północnym skraju Puszczy Bolimowskiej.

Pierwsze ślady bolimowskiego grodziska pochodzą z około X w. Około 1390 r. książę Siemowit III nadał wsi prawa miejskie. Bujny rozwój miast rozpoczął się w XVI w. Przeprowadzony wówczas spis ludności wykazał 576 osób dorosłych. Istniejący wówczas tartak w Bolimowie, zwany potocznie „bolimowską piłą”, był jednym z największych w całej Rzeczypospolitej. Nadanie miastu samorządu potwierdził – gdy Bolimów znalazł się już w granicach jego państwa – król polski Zygmunt Stary w 1519 r.; wówczas też miasto otrzymało prawo do odbywania dwóch jarmarków rocznie i cotygodniowego targu (we czwartek). Prawdziwy rozkwit miasta przypadł na I poł. XVII w.; w tym czasie Bolimów liczył 3000 mieszkańców. „Potop” szwedzki oraz kolejne pożary i epidemie zniszczyły miasto prawie doszczętnie. W 1661 r. liczyło ono już tylko 10 domów i 60 mieszkańców. Bolimów nie powrócił do dawnej świetności. Za pomoc uczestnikom Powstania Styczniowego został ukarany kontrybucją i utratą praw miejskich w 1869 r. Obecnie jest siedzibą gminy [Pytliński 1995].

Nieborów (w brzmieniu Nyeborowo lub Nyeborow)

Wieś pojawia się w źródłach historycznych po raz pierwszy w dokumentach kościelnych XIV w. wykazujących sumy pobierane w diecezji tytułem świętopietrza. Nazwa Nieborów jest nazwą dzierżawczą, założycielem jej mógł być zatem bliżej nie znany Niebor, którego imię jest zaświadczone w źródłach formą antroponimiczną. Na początku XVI w. w Nieborowie wzniesiono gotycko-renesansowy dwór, który przetrwał do końca XVII w. Dobra nieborowskie stanowiły wówczas własność rodu Nieborowskich herbu Prawda.

W 1694 r. dobra Nieborowskich kupił Prymas Polski kardynał Michał Stefan Radziejowski, który wznosił barokowy pałac zaprojektowany przez Tylmana z Gameren. W XVIII w. dobra często zmieniały właściciela.

W 1774 r. Nieborów objął wojewoda wileński Michał Hieronim Radziwiłł, który wyposażył pałac w stylowe meble, tkaniny, obrazy i rzeźby oraz przedmioty rzemiosła artystycznego. Założył bogatą w zbiory bibliotekę (ponad 10 tys. woluminów dzieł polskich i obcych, w tym starodruki z XV w.). Jego żona Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa założyła w tym czasie słynny ogród romantyczny w Arkadii. Stał się on miejscem spotkań twórców epoki Oświecenia.

Założona w 1881 r. przez Michała Piotra Radziwiłła manufaktura majoliki dostarczała do pałacu ozdobne piece kaflowe i ceramikę artystyczną, która z czasem utworzyła cenny zespół majoliki nieborowskiej [www.nieborow.pl].

Wiskitki

Wiskitki leżą nad rzeką Pisią u zbiegu dawnych traktów z Błonia, Mszczonowa i Miedniewic.

Wzmianka o wsi pojawia się w 1221 r. Przed 1349 r. miasto było zwane Wiskitki Młode, czyli Kościelne. W 1595 r. uzyskały przywilej miejski od Zygmunta III dzięki staraniu starosty sochaczewskiego Stanisława Tarły. Potwierdził to w 1641 r. Władysław IV.

Pierwotnie Wiskitki wchodziły w skład starostwa sochaczewskiego. Następnie wydzielono je jako starostwo niegrodowe. Uległo znacznym zniszczeniom w czasie wojen szwedzkich. Około 1771 r. Wiskitki przeszły w ręce Ogińskiego jako część niegrodowego starostwa guzowskiego. Miasto rozwija się jako ośrodek sukiennictwa. W 1869 r. Wiskitki utraciły prawa miejskie za pomoc uczestnikom Powstania Styczniowego [Galicka, 1967].

5 ZASOBY ŚRODOWISKA KULTUROWEGO OBSZARU PARKU

5.1 Archeologia

Na terenie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego występują obiekty i punkty osadnicze datowane od epoki paleolitu po czasy nowożytne.

Najcenniejszymi stanowiskami są te, które reprezentują charakterystyczne dla danego okresu czy kultury artefakty w postaci ceramiki, ozdób, broni, narzędzi, pochówków, obiektów osadniczych, konstrukcji obronnych, przedmiotów kultowych itp. [Węlc-Jędrzejewska 1998].

Około połowy V tysiąclecia p.n.e nastąpił na dzisiejszych ziemiach polskich przewrót kulturowy i gospodarczy, tzw. rewolucja neolityczna. Osadnictwo w tym okresie było już względnie stałe. Osady lokowano na pograniczu pól uprawnych i lasów, w pobliżu wód bieżących. Znane są wykopaliska archeologiczne ceramiki i narzędzi krzemiennych z okresu neolitu m.in. z Konopnicy k. Rawy Mazowieckiej.

W epoce brązu (od ok. 1700/1600 r. p.n.e. do ok. 650 r. p.n.e.) nadal podstawowym zajęciem ludności w okolicach Skierniewic była uprawa roślin i hodowla zwierząt. Ślady pobytu ludzi z epoki brązu w tych okolicach są znane z Rawy Mazowieckiej (II okres epoki brązu — ok. 1450/1400 r. p.n.e. — 1200 r. p.n.e.).

Więcej śladów pobytu ludzi zachowało się z epoki żelaza. W Samicach (ok. 5 km na wschód od Skierniewic) znaleziono naczynie wypełnione przepalonymi kośćmi, pochodzące z cmentarzyska z IV w. p.n.e.

Pierwsze stałe osadnictwo rolniczo-hodowlane w okolicach dzisiejszego Parku rozpoczęło się w I w. p.n.e., kiedy zasiedlone zostały przede wszystkim obszary o lepszych glebach w dolinie Bzury. Druga fala osadnictwa nastąpiła po zakończeniu okresu wędrówek ludów (od początku VII w. n.e.). Z I wieku n.e., z okresu wędrówek Gotów i Gepidów przez Mazowsze, zachował się grób z koncentrycznym kręgiem kamiennym w Kęszycach k. Bolimowa. Z II wieku n.e. pochodzi znalezisko monet rzymskich z Rudy k. Skierniewic oraz z Wólki Łasieckiej, gdzie znaleziono jedną monetę w grobie z II w. n.e.

Z III wieku zachowały się ślady osady w Wólce Łasieckiej. Osada ta istniała przez okres około jednego wieku i w szczytowym okresie prosperity składała się z kilku chat, kilku półziemianek i ziemianek oraz jednego większego domu stanowiącego prawdopodobnie własność zamożniejszej rodziny. Na skraju osady znajdowała się duża trzynawowa budowla z dwoma paleniskami pośrodku. Prawdopodobnie był to dom o charakterze kultowym.

Ostatnią grupę stanowisk archeologicznych stanowią grodziska wczesnośredniowieczne i inne znaleziska z okresu VI-IX w. Na mapie grodzisk w Polsce umieszczono grodziska: w Białej Rawskiej, Dzwonkowicach, Rawie Mazowieckiej, Starej Rawie i Rzeczkowie. Dokładniej opisane zostało grodzisko w Rzeczkowie oraz w Starej Rawie liczące 126 kroków obwodu u góry i 265 kroków u dołu, obok którego znajdowano ułamki urn i krzemieni.

W literaturze archeologicznej wymienia się również grodziska w Rudzie k. Skierniewic [Józeficki 1988].

Do wyróżniających się stanowisk archeologicznych należy cykl obiektów w Budach Grabskich. Są to niewielkie osady z IX-X w. Jest to ważne źródło do dziejów osadnictwa wczesnośredniowiecznego w tym rejonie [Węlc-Jędrzejewska 1998].

Wykopaliska powyższe świadczą, że osadnictwo na tych terenach istniało od bardzo dawna. Tereny te były jednak o wiele rzadziej zaludnione niż Wielkopolska, Małopolska czy Mazowsze w okolicach Płocka i z racji mniejszego znaczenia gospodarczego, w wystawianych wtedy dokumentach rzadziej pisano o tych terenach. Pozostawały więc niejako na uboczu głównego nurtu dziejów Polski [Józeficki 1988].

Najważniejsze stanowiska archeologiczne:

[Węlc-Jędrzejewska 1996] oraz [Studium uwarunkowań (...) gminy Kowiesy, 2001]:

Bobrowniki - st. 1, gm. Nieborów - osada z I w. p.n.e. - II w. n.e. Odkryto ślady zabudowy drewnianej w postaci półziemianek oraz piec kopułkowy. Ponadto, sześć wapienników i paleniska. Była to zapewne osada produkcyjna. Materiał ruchomy - ceramika.

Wólka Łasiecka - st. 1, gm. Bolimów - cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego (wraz z trzema kurhanami). Odkryto 58 grobów ciałopalnych, popielnicowych. Materiał: popielnice, broń, ozdoby, narzędzia, denar Faustyny I (138-141), złoty wisior pochodzenia gockiego z IV w. n.e.

Wólka Łasiecka - st. 2, gm. Bolimów - osada z II - IV w. n.e. Odkryto m.in. 16 budynków słupowych, naziemnych i ziemianek. Ponadto, budowlę halową (jedyne takie znalezisko w Polsce!) o powierzchni około 138 m², kuźnię, łaźnię - półziemiankę, paleniska, 10 pieców piekarskich i studnię drewnianą. Materiały: ceramika (także toczona tzw. siwa), narzędzia, ozdoby.

Grabie - st. 1, gm. Puszcza Mariańska - osadnictwo neolityczne na wydmy kultury pucharów lejkowatych, kilka fragmentów naczyń, krzemienie.

Dzierzgówek - st. 1, gm. Nieborów - osada kultury łużyckiej z III/IV okresu epoki brązu. Znaleziono obiekty gospodarcze w postaci jam zasobowych lub dołów odpadkowych. Ceramika.

Dzierzgów - st. 1, gm. Nieborów - osada kultury pucharów lejkowatych z II okresu neolitu. Ślady dwóch ziemianek, paleniska, ceramika, narzędzia krzemienne.

Ruda - st. 1, gm. Skierniewice - osadnictwo kultury amfor kulistych i wczesnego średniowiecza. Materiał: ceramika, narzędzia krzemienne.

Dzwonkowice - st. 1, gm. Nowy Kawęczyn - ślady osadnictwa grodowego (?) z XIII/XIV w. Materiał: ceramika.

Stara Rawa - st. 1, gm. Nowy Kawęczyn - grodzisko z XIII/XIV - poł. XIV w. Obiekt posiadał fosę i pierścień wałów. Relikty zabudowy w postaci półziemianek (?). Charakter zabudowy jednodworczej („Curia”).

Jeruzal – gm. Kowiesy - osada z epoki kamienia (mezolit) i z epoki późnego średniowiecza.

Pękoszew - gm. Kowiesy – osada z okresu rzymskiego (kultura przeworska)

Wola Pękoszewska - gm. Kowiesy – osada z okresu średniowiecza i okresu nowożytnego.

Kowiesy - gm. Kowiesy – osada z okresu nowożytnego.

Lisna - gm. Kowiesy – osada z okresu średniowiecza.

Paplin - gm. Kowiesy - osada z okresu średniowiecza i z okresu nowożytnego.

5.2 Obiekty budowlane

PARK

Na terenie Parku występują obiekty budowlane o charakterze zabytkowym, są to przede wszystkim zabytkowe **domy i zagrody wiejskie** (np. w Łubnie, Popielarni, Chełmcach, Paplinie, Dolecku, Dzwonkowicach, Esterce, Psarach, Suliszewie, Joachimowie, Ziemianach, Hucie Partackiej, Niemieryczewie i Wycześniaku), **dwory i budynki gospodarcze** (Lisna, Paplin, Doleck, Suliszew, Lisowola, Wycześniak), **młyny** (Doleck i Suliszew), **zespół pałacowy** w Nieborowie oraz **kościół** w Jeruzalu.

OTULINA I TERENY PROPONOWANE DO PRZYŁĄCZENIA DO PARKU

Na tych terenach również występują **zabudowania wiejskie** o cechach zabytkowych (Sokule, Borszyce, Chrzchonowice, Jeruzal, Kowiesy, Wędrogów, Wola Pękoszewska, Wólka Jeruzalska, Nowy Dwór, Raducz, Wręcza, Gołyń, Ossa, Wólka Babska, Kurzeszyn, Przewodowice), **dwory** wraz z **budynkami gospodarczymi** (Sokule, Wędrogów, Wola Pękoszewska, Nowy Dwór), **pałac** w Babsku oraz **zespoły kościelne** (Babsk, Kurzeszyn, Puszcza Mariańska, Radziwiłłów), **zabudowania poklasztorne** w Miedniewicach i Puszczy Mariańskiej oraz **młyn** w Kowiesach.

W sąsiedztwie terenu zajmowanego obecnie przez Bolimowski Park Krajobrazowy i terenów proponowanych do przyłączenia do Parku, znajdują się interesujące budowle: **pałace** (Guzów i Kamion), **dwory** (Pamiętna, Chojnata, Turowa Wola, Trzecianna, Krasnow, Wola Szydłowiecka), **kościóły** (Bolimów, Bełchów, Chojnata, Nieborów, Stara Rawa, Miedniewice, Wiskitki), **młyny** (Wiskitki, Korytów), **budowle parkowe** w Arkadii czy **układy urbanistyczne** (np. Bolimowa, Nieborowa i Wiskitek).

KOŚCIOŁY

WOJ. ŁÓDZKIE:

Gmina: Biała Rawska

Babsk (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic - obszar nr 5)

Kościół p.w. św. Antoniego i Stanisława

Czas powstania: 1809 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 256 z dnia 27.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 752 z dnia 27.12.1967*), ogrodzenie (*nr rejestru 753 z dnia*

27.12.1967), kaplice narożne, murowane (*nr rejestru 754 z dnia 27.12.1967*), plebania (*nr rejestru 755 z dnia 27.12.1967*), cmentarz (*nr rejestru 805/A z dnia 20.11.1991*).

Kościół w stylu klasycystycznym zbudowany został z fundacji Józefa Okęckiego i jego małżonki. W 1846 r. odbyła się jego konsekracja. W tym samym roku kościół również odnowiono. W 1906 r. utworzono w Babsku parafię i kościół zyskał rangę kościoła parafialnego.

Kościół zlokalizowany jest na niewielkim wzgórzu na osi wschód - zachód. Otoczony został murem cmentarnym założonym na planie prostokąta z bramą wejściową na osi kościoła. Kościół nie orientowany, zbudowany z cegły, otynkowany. Obiekt jednoprzestrzenny, założony na planie wydłużonego prostokąta z wydzielonym węższym prostokątnym prezbiterium, zamkniętym prosto. Ściany kościoła gładkie, naroża elewacji wschodniej ścięte. Do ściany wschodniej kościoła przylega mała przybudówka założona na planie prostokąta, która pełni funkcję zakrystii.

Elewacja frontowa jednoosiowa na narożach zaakcentowanych boniowaniem. Płaszczyzna elewacji do wysokości gzymsu podzielona została czterema pilastrami. Wewnętrzne pilastry ujmują prostokątne wejście i arkadowe okno nad wejściem w centralnej części fasady. Główna część fasady zakończona jest szerokim belkowaniem z tryglifami. Ponad belkowaniem znajduje się mocno wysunięty gzyms koronujący, stanowiący podstawę dla trójkątnego tympanonu wieńczącego fasadę. W centrum trójkątnego pola tympanonu jest małe okrągłe okienko. Na kalenicy dachu, na osi kościoła, nad częścią chórową zlokalizowano małą latarenkę na planie prostokąta o ściętych narożach. Latarenkę zwieńczono żeliwnym krzyżem.

Więźba dachowa drewniana, stolcowo-jętkowa z podwójnymi jętkami co drugi stolec. Kościół kryty dachem dwuspadowym z dachówki. Nad prezbiterium połać dachowa tylna z dwoma skrzydełkami w części dolnej ponad ściętymi narożami elewacji wschodniej.

We wnętrzu podział ścian przeprowadzono przy pomocy parzystych pilastrów z jońskimi kapitelami. Między parami pilastrów znajdują się arkadowe wnęki z półkolistymi trzema oknami w górnej partii muru. Chór muzyczny wsparty na dwóch filarach o podstawach prostokątnych. Do wyposażenia kościoła należą również neobarokowe ołtarze oraz anonimowe organy z XVIII w.

Kubatura: 1960 m³

Powierzchnia użytkowa: 202 m² [Biernat 1982a]

Dzwonnica

Czas powstania: I poł. XIX w.

Obiekt w stylu klasycystycznym. Wybudowana wraz z budową ogrodzenia podwórza kościelnego.

Dzwonnice włączono w zachodnią część muru ogrodzenia podwórza kościelnego. Zlokalizowana jest w północno-zachodniej części wzgórza, na którym stoi kościół, w odległości ok. 50 m od kościoła. Murowana z cegły, otynkowana założona na planie kwadratu o ściętych narożach, dwukondygnacyjna i jednoprzestrzenna. Ustawiona na osi północ - południe. Zaokrąglone naroża budynku ujmują pilastry biegnące przez dwie kondygnacje dzwonnicy. W dolnej części elewacji południowej znajduje się prostokątne wejście. W elewacji w górnej kondygnacji umieszczono arkadowe okna, po jednym na osi każdej elewacji. Budynek zwieńczono gzymsiem koronującym, uskokowym. Elewacje są boniowane na całej wysokości budynku. Wnętrze pierwszej kondygnacji budynku sprowadzone do planu kwadratu. Dach płaski a na nim ustawiony wieloboczny obelisk zwężający się ku górze, zakończony krzyżem żeliwnym.

Kubatura: 180 m³

Powierzchnia użytkowa: 20 m² [Biernat 1982b]

Ogrodzenie kościoła

Ogrodzenie kościoła prezentuje uproszczone formy budownictwa klasycystycznego, obejmuje wierzchołek wzgórza, na którym zlokalizowany jest kościół. Założone zostało na planie prostokąta. Główna brama wejściowa znajduje się na osi kościoła. Mur ogrodzenia zbudowany jest z cegły i kamienia polnego wiązanych zaprawą wapienną. Zakończeniem muru jest jednospadowa połać (spad ku podwórzowi kościelnemu) przykryta dachówką. Na osi fasady kościoła znajdują się brama główna ogrodzenia utworzona przez dwa filary o podstawie kwadratu i przyległe do nich od zewnątrz dwa murki wyższe od muru ogrodzeniowego, w których są dwa prostokątne otwory wejściowe (prawy obecnie zamurowany - pozostała tylko płytką nisza w murze, a w

lewym drewniane drzwi na zawiasach). Słupy przykryto daszkami czterospadowymi, krytymi dachówką. W narożach ogrodzenia mieszczą się cztery kaplice ustawione na skos w stosunku do naroży ogrodzenia. Kaplice założone są na planie prostokątów o ściętych tylnych narożach. Prostokątne otwory wejściowe ujęto pilastrami przy ościeżach. Pilastry ujmują również naroża budynków. Ściany kaplic są gładkie, tylne ściany wyrastają niejako z muru ogrodzenia. Fasady kaplic zwieńczone są trójkątnymi tympanonami. Budynki przykryte są dachami dwuspadowymi, pokrytymi dachówką [Biernat 1982c].

Gmina: Bolimów

Bolimów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kościół parafialny p.w. św. Anny

Czas powstania: 1635 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru R.97-VI-6 z dnia 29.03.1949 oraz 108 z dnia 15.08.1961*)

Kościół prezentuje cechy architektury późnego renesansu w kraju. Zbudowany został z fundacji ks. Markiewicza prebendarza kościoła. Konsekrowany w 1675 r. przez abp. A. Olszewskiego.

Kościół murowany z cegły, otynkowany, orientowany. Założony na planie prostokąta z wydzielonym prezbiterium zakończonym apsydą. Nawa główna jednoprzestrzenna, trzyprzęsłowa. W zachodniej części masyw wieżowy. Między wieżą a zachodnią ścianą nawy dwie klatki schodowe wyodrębnione na zewnątrz dwoma półkolistymi wieżyczkami. Przy prezbiterium od strony północnej dwukondygnacyjna przybudówka z zakrystią i skarbcem. Wnętrze kościoła o charakterze halkowym. Okna w nawie i prezbiterium potrójne arkadowe. Sklepienie murowane. Nad nawą kolebka z lukarnami, w prezbiterium i zakrystii sklepienia kolebkowo-krzyżowe, w apsydzie hemisferyczne z lukarnami, w przedsionku żaglaste.

Wieżba dachowa stolcowo-jętkowa, drewniana z podwójnymi jętkami co drugi stolec. Dachy dwuspadowe, wysokie kryte dachówką. Nawa i prezbiterium od strony wschodniej w formie trójkątów o wystroju wczesnobarokowym. Szczyt nawy zwieńczony sygnaturką.

Wieża zachodnia założona na planie kwadratu, ponad dachem przechodzi w ośmiobok, zwieńczona ośmiobocznym hełmem z wieżyczką z krzyżem. W przyziemiu wieży krypta. Kolebkowe sklepienie nawy. Na sklepieniach nawy, prezbiterium i apsydy stiukowa dekoracja z XVII w. w typie lubelsko-kaliskim. Wystrój z XVII i XVIII w. Ołtarz w stylu polskiego renesansu. W ołtarzu braz św. Anny Samotrzeciej z Matką Boską i Dzieciątkiem oraz rzeźbione figury świętych: Joachima, Józefa, Wawrzyńca, Stanisława Biskupa oraz Idziego. W południowym odcinku ściany wschodniej od zewnątrz tablica erekcyjna z 1635 r. W zewnętrznych murach kościoła tkwią niemieckie pociski artyleryjskie z 1914 r.

Prace remontowe przeprowadzono w 1951 r. oraz latach 1976-1977.

Kubatura: 5640 m³

Powierzchnia użytkowa: 453 m² [Biernat 1982d]

Gmina: Bolimów

Bolimów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kościół parafialny p.w. św. Trójcy

Czas powstania: 1667 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru R.96-VI-5 z dnia 29.03.1949 oraz 107 z dnia 15.08.1961*)

Bolimów w XV w. był osadą targową położoną na dawnej wyspie rzeki Rawki. Osada posiadała kościół. Około 1370 r. osada otrzymała prawa miejskie, a wraz z lokacją miasta nastąpiła prawdopodobnie erekcja parafii. Miasto założono na południe od pierwotnej osady. Ówczesny drewniany kościół parafialny został poza zasięgiem zabudowy miasta na swym pierwotnym miejscu w osadzie przedlokacyjnej.

Obecny późnorennesansowy kościół został zbudowany w 1667 r. na miejscu drewnianego. Był kilkakrotnie restaurowany. Podczas działań wojennych został uszkodzony, a wyremontowany w 1951 r.

Kościół orientowany, murowany z czerwonej cegły, otynkowany. Więźba dachowa nad nawą i prezbiterium drewniana o konstrukcji storczykowej. Posadzka cementowa. Sklepienia ceglane, nad nawą i prezbiterium kolebkowe z lunetami. Na podniebieniu sklepienia prezbiterium bogate, późno renesansowe stiukowe dekoracje siatkowe w typie lubelsko-kaliskim. W zakrystii sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Otwory okienne i drzwiowe w kształcie wydłużonych prostokątów zamkniętych półkoliście. Światła otworów okiennych podzielone szprosami na siedemdziesiąt małych prostokątnych kwater, po siedem kwater w dziesięciu rzędach.

Budynek założony na planie wydłużonego prostokąta w jednonawowy z niższym i węższym, niemal kwadratowym prezbiterium zamkniętym wielobocznie. Do nawy przylega od południa, przy narożu zachodnim wieżyczka na planie zbliżonym do półkola mieszcząca schody oraz kwadratowa kruchta. Od północy do bryły kościoła przylega kaplica dobudowana w latach 1885-1895. Przy prezbiterium od północy wsparta o wschodnią ścianę nawy prostokątna przybudówka mieszcząca zakrystię i skarbczyk. W zachodniej części nawy trójarkadowy chór muzyczny z XVIII w. podsklepiony żaglasto.

Ściany nawy podzielone zdwojonymi szerokimi pilastrami. Prezbiterium nasady sklepienia podparte wspornikami. Nawa, prezbiterium i boczne przybudówki posiadają osobne zadaszenia. Nawa główna i przybudówki przykryte dachami dwuspadowymi, na niższym od nawy prezbiterium dach dwuspadowy zamknięty od szczytu wielobocznie łamanymi trójkątnymi płycinami znaczącymi plan wielobocznego zamknięcia prezbiterium. Na kalenicy, przy wschodnim szczycie dachu nawy głównej osadzona ażurowa, kolumnowa wieżyczka na sygnaturkę nakryta kopulastym, wielobocznym, blaszanym hełmem. Dachy pokryte czerwoną dachówką [Biernat (brak daty wykonania)].

Wystrój wnętrza ubogi. W jednym z ołtarzy obraz św. Józefa z XVIII wieku. W kościele znajduje się również chrzcielnica i ambona datowane na XVIII w. [Starzec 1998].

Kubatura: 5007 m³

Powierzchnia użytkowa: 455 m² [Biernat (brak daty wykonania)]

Gmina: Kowiesy

Chojnata (lokalizacja - otoczenie Parku)

Zespół kościelny p.w. św. Marcina

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 529-XII-15 z dnia 08.04.1950 oraz 274 z dnia 29.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 884 z dnia 29.12.1670*), cmentarz (*nr rejestru 906/A z dnia 22.01.1993*), ogrodzenie (*nr rejestru 906/A z dnia 22.01.1993*)

Kościół

Czas powstania: 1303, 1673 i 1913 r.

Wspomniany kościół pierwotnie był drewniany. W miejscu spalonego w XIX w. postawiono kościół murowany, który był erygowany przez Bolesława i Ziemowita - książąt mazowieckich. Z tego okresu pochodzi murowane prezbiterium z krzyżowym sklepieniem. Do czasów pruskich obiekt był kościołem O.O. Benedyktynów. W 1636 r. kościół konsekrowano. W 1673 r. dobudowano nawę, natomiast w 1898 r. wzniesiono kruchtę. Wieżyczkę na sygnaturkę wybudowano w latach 1860-1869.

Kościół w stylu neogotyckim, murowany, otynkowany na wysokim ceglany fundamentie z cementowymi słupami. Cegły ułożone w sposób nieregularny. Ściany zwieńczone ceglany gzymsem. Obiekt na planie wydłużonego prostokąta, orientowany, jednonawowy z węższym prezbiterium, pięciorzędowy. Zakrystia prostokątna. Kruchta na planie kwadratu. Trzy ciągi komunikacyjne. Prezbiterium zamknięte prostą ścianą. Jednokondygnacyjny, niepodpiwniczony. Szczyt zachodniej fasady ze sterczynami, od wschodu jedna sterczyna na osi. Zakrystia od północy wzmocniona szerokimi jednoskrzydłowymi przyporami. Nawa nakryta płaskim stropem. Zakrystia sklepiona kolebkowo, prezbiterium krzyżowe.

W elewacji zachodniej i wschodniej okna w prostokątnej metalowej ramie rozdzielone metalowymi szczeblinkami. W elewacjach bocznych okna metalowe zamknięte łukiem. Drzwi główne dwuskrzydłowe, drewniane, pełne, płycinowe, zamknięte łukiem. Zabezpieczono je metalową dwuskrzydłową kratą. Drzwi do

zakrystii i kruchty drewniane, pełne, jednoskrzydłowe. Elewacja frontowa zachodnia z portalem otoczonym cementową opaską górną zdobioną obeliskami z kulkami na szczytach i kulą z krzyżem.

Wieżba dachowa krokwiowo-płatwiowa, wzmocniona stolcami, z mieczami i zastrzałami. Dach nad nawą prezbiterium i kruchtą dwuspadowy z lukarnami i z wieżyczką na sygnaturkę. Wieżyczka prostokątna, dwuskokowa zwężająca się ku górze, zakończona iglicą z kulą i krzyżem. Dach nad zakrystią pulpitowy. Dachy kryte blachą miedzianą.

W ołtarzu głównym, barkowym obraz Matki Bożej Dobrej Opieki. Gotyckie elementy wystroju: chrzcielnica i kropielnica (obie usunięte z kościoła i umieszczone po obu stronach drzwi głównego wejścia).

Kubatura: 3250 m³

Powierzchnia użytkowa: 290 m² [Sawicki i Olszewski (brak daty wykonania karty)]

Dzwonnica

Czas powstania: XIX w., rekonstruowana w 1974 r..

Konstrukcja słupowo-ramowa z ryglami, złożona ze słupów wspartych na podwalinie oraz leżących na nich belek stężonych krzyżulcami. Ściany szkieletowe wypełnione szalowaniem. Podłoga drewniana z desek. Drzwi deskowe, pełne, jednoskrzydłowe. Prześwity, po parze w każdej elewacji zakończone łukiem, schody łamane, powrotne. Bryła wzniesiona na planie prostokąta z jednym ciągiem komunikacyjnym. Budynek dwukondygnacyjny. Wszystkie elewacje są jednakowe. Szalowane z dwoma otworami górą. Wieżba dachowa krokwiowa typu storczykowego, z wieszarem, stężona krzyżulcami. Dach namiotowy z okapem, ozdobiony w miejscu przecięcia połączy krzyżem. Dach kryty pięciowarstwowym gontem osikowym na łątach.

Wypozażenia stanowi dzwon z napisem w koronie „1353 x 31 + JEZUS NAZARENUS REX JERUZALEM (herb)” i na płaszczu „PAWEŁ PRZELANY WR 1964 I PAR.CHOJNATA I STEFAN”

Kubatura: 124 m³

Powierzchnia użytkowa: 15,6 m² [Sawicki i Olszewski 1993a]

Gmina: Kowiesy

Jeruzal (lokalizacja - Park)

Kościół parafialny p.w. Podwyższonego Krzyża Św.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 889 z dnia 29.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 890 z dnia 29.12.1967*)

Kościół

Czas powstania: 1798 r.

Parafia erygowana w XIII w., w 1290 r. Jan Herbut uposażył tutejszy kościół w ziemię. Pierwotny kościół stał na tym samym miejscu, co obecny. W 1630 r. postawiono nowy, drewniany kościół na miejscu obecnej plebanii, z fundacji Janusza Prandoty z Jeruzala. Obecny murowany wzniesiony w 1798 r. na terenie dawnego cmentarza, z fundacji Józefa i Franciszki Niemiryczów. Być może autorstwa Antoniego Garczyńskiego, którego nazwisko figuruje w fasadzie nad tablicą erekcyjną. W czasie I Wojny Światowej Niemcy na wzgórzu przy kościele zrobili stanowisko obronne – zarówno kościół, jak i cmentarz zostały uszkodzone.

Założenie kościelne usytuowane w zachodniej części wsi, ok. 200 m na zach. od drogi Łąszczew - Raducz, na niewielkim wzniesieniu. Teren przykościelny o rzucie prostokąta ze ściętymi narożnikami, w całości ogrodzony murem z kamienia łamanego, na zaprawie wapienno-cementowej, przykryty dwuspadową wylewką betonową. W zachodnim odcinku muru umieszczono drewnianą dzwonnice. Od południa znajduje się główna brama z dwoma furtami, poprzedzona betonowymi schodami. Słupki bramne z cegły, tynkowane, z profilowanym gzymsem i 4-spadowym łamanym daszkiem z krzyżem. Od północy podobna, skromniej opracowana brama z dwoma furtami.

Kościół barokowo-klasycystyczny murowany z cegły, tynkowany, z niewielką kryptą pod nawą. Stropy drewniane, wszędzie tynkowane podsufitki. Wieżba dachowa drewniana o konstrukcji wieszarowej nad nawą, krokwiowo-jętkowej nad zakrystią i skarbczykiem. Dach dwuspadowy, nad prezbiterium z trzema dodatkowymi

połaciami, nad zakrystią i skarbczykiem pulpitowe. Pokrycie dachu stanowi blacha. Podłogi deskowe, w prezbiterium płytki ceramiczne. Schody w płd.- wsch. narożniku prowadzące na chór, murowano-drewniane, zamknięte drzwiami, drugie schody w zakrystii drewniane, na ambonę. Otwory okienne - w nawie otwory prostokątne zamknięte od góry lukiem odcinkowym, w listwowej opasce, z gzymsem parapetowym. Wejście główne prostokątne zamknięte górą na półokrągło.

Kościół jednonawowy, z węższym prezbiterium zamkniętym wielobocznie z zewnątrz, od wewnątrz półkoliście. Na osi południowej części nawy wyodrębniona została kruchta dźwigająca część chóru, zaś na wschód od niej wtórnie wydzielona klatka schodowa. Na wschód od prezbiterium prostokątny skarbczyk, na zachód prostokątna zakrystia przedłużona w kierunku południowym o niewielki przedsiónek. Ściany nawy i prezbiterium równej wysokości, dach nad nawą wyższy; do prezbiterium przylegają niższe od niego aneksy. Fasada jednoosiowa, dwukondygnacyjna, ściany rozczłonowane filarami przyściennymi, lizenami i półkolumnami. Wejście główne ujęte w klasycystyczny portal, częściowo boniowany. Nad wejściem płyta fundacyjna z nazwiskiem Niemcewiczów i datą 1798.

Wystrój wnętrza klasycystyczny, sufity polichromowane, ściany z pionowym podziałem w postaci zdwojonych pilastrów dźwigających profilowane belkowanie. Ołtarze klasycystyczne, główny przerabiany, z krucyfiksem z XVIII w.. W dwóch bocznych obrazy Matki Boskiej i nieznanej świętej z XVIII. Ambona i chrzcielnica klasycystyczne. Liczne epitafia:

1. ks. Jan Świątkowski, proboszcz parafii Jeruzal przez 2,5 r., zm. w Warszawie w 1910
2. ks. Franciszek Osiecki, proboszcz parafii Jeruzal przez 41 lat, zm. 22.02.1908
3. Józefowi Czernichowie i Przyborku Niemiryczowi, Podstolemu Ziemi Steżyckiej, małżonka wdowa Franciszka z Błociszewskich
4. Józef Wiktor Kierkowski, ur. 1840, zm. 1853 rodzice
5. Wincenty Niemirycz, dziedzic dóbr staropolskich, syn Józefa Niemirycza, syn fundatora ur. 1794, zm. 1854.

Kubatura: 3620 m³

Powierzchnia użytkowa: 312 m² [Bonusiak i Pietrzak 1993a]

Dzwonnica

Czas powstania: I poł. XIX w.

Dzwonnica drewniana (drewno sosnowe i dębowe), założona na rzucie kwadratu. W górnej partii ścian brak szalunku, górą bez szalunku. Budowla umieszczona w zachodnim odcinku muru.

Dzwonnica ma konstrukcję słupowo-ryglową o wymiarach słupów 0,3 x 0,35 m, rygli 0,25 x 0,25 m. W narożach i w ścianach obiekt posiada słupy wzmocnione poziomymi ryglami i ukośnymi zastrzałami. Zastosowano łączenia ciesielskie na czop i gniazdo, zaciosy skośne, w kilku miejscach wzmocnione drewnianymi bolcami. Podmurówka z kamienia polnego, wysokości 0,3 m. Elewacja frontowa (wschodnia) jednoosiowa, stanowią ją drzwi konstrukcji deskowo-listwowej o wymiarach 1,06 x 1,85 m mocowane na zawiasach pasowych.

Budynek jednoprzestrzenny, przykryty dachem namiotowym. Krokwie dołem mocowane zaciosem skośnym w ostatnich ryglach, gęsto obite deskami, pokrycie – płytki cementowe. W górnej partii ścian brak szalunku. Podłoga deskowa.

Mocowania dzwonów na czterech poziomych belkach, pod nimi belka podparta metalową rurą celem wzmocnienia konstrukcji. Ponadto, cztery stalowe szyny w narożach. Wyposażenie: dwa dzwony

Kubatura: ok. 140 m³

Powierzchnia użytkowa: 24,5 m² [Bonusiak i Pietrzak 1993b]

Gmina: Nieborów

Bełchów (lokalizacja - otoczenie Parku, proponowany obszar do analiz na potrzeby aktualizacji planu ochrony BPK)

Kościół parafialny p.w. św. Macieja

Czas powstania: 1866 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 973/A z dnia 30.06.1994*), cmentarz przykościelny (*nr rejestru jw.*), mur ogrodzeniowy (*nr rejestru jw.*), kaplica pogrzebowa (*nr rejestru jw.*), kapliczka (*nr rejestru jw.*)

Parafię erygowano w 1649 r. przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego. Pierwszy, drewniany kościół został wybudowany w 1649 r., następnie w 1756 r. przerobiony. W 1825 r. parafię przeniesiono do Dzierzgowia, jednak w czasie powstania w 1831 r. tamtejsza kaplica uległa całkowitemu zniszczeniu i parafię przeniesiono z powrotem do Bełchowa. Obecny kościół postawiono w 1866 r., w 1900 r. został powiększony.

Kościół orientowany, neobarokowy, murowany z cegły, otynkowany, podmurówka z kamienia polnego. Jednonawowy, nawa na rzucie prostokąta; krótkie, węższe prezbiterium zamknięte półokrągło. Prostokątne aneksy od północy i południa. Przy wschodniej partii nawy tworzą się ramiona krzyża, w północnym ramieniu mieści się kaplica, a w południowym zakrystia. W narożnikach zewnętrznych między aneksami i prezbiterium zlokalizowano niewielkie prostokątne przedsionki.

Bryła rozbudowana w części wschodniej poprzez kaplicę i zakrystię. Przedsionki przy prezbiterium niższe. Zachodnia partia nawy kościoła z wieżą została lekko zryzalitowana. Wieża w górnej partii na rzucie kwadratu ze ściętymi narożami, zwieńczona latarnią i hełmem. Na przejściu nawy w prezbiterium sygnaturka. Okna prostokątne zamknięte półkoliście. Drzwi o konstrukcji deskowej, ramowo-płycinowej i mieszanej (tylko z nawy do zakrystii górą przeszkłone).

Fasada wieżowa, trójosiowa, lekko wyniesiona w górę, poprzedzona sięgającymi cokołu schodami. Wieża na osi środkowej i w niej wejście główne ujęte postaciami świętych (św. Piotra i Pawła). Naroża ujęte w boniowane lizeny, podział na osie zaakcentowane podobnymi lizenami. Na wysokości 2/3 elewacji podział poziomy gzymsem uskokowym mającym optyczną kontynuację w partii portalu. W osiach bocznych powyżej tego gzymsu dekoracja stiukowa - roślinna. Powyżej znajduje się gzyms uskokowy. Partia środkowa boniowana. W wieży umieszczono okulus w dekoracji stiukowej, po bokach łagodne spływy w narożach w sterzyny zdobione płycinami. Najwyższa kondygnacja wieży oddzielona gzymsem, z jednym prostokątnym otworem dzwonowym ujętym w pilastry z archiwoltą. Gzyms wieńczący wieżę uskokowy, hełm z latarnią. Elewacje boczne: 9-osiowe, tworzą je ściany naw (5 osi), kaplicy (zakrystii – 2 osie), przedsionków - 1 oś, prezbiterium - 1 oś.

Więźba dachowa drewniana o konstrukcji wieszarowej nad nawą, krokwiowo-jętkowej nad zakrystią i kaplicą. Dach dwuspadowy, nad prezbiterium z dodatkową połacią od wschodu. Dach kryty blachą.

Wnętrze kościoła tynkowane, ściany nawy i prezbiterium pozbawione podziałów pionowych i poziomych. Stropy nawy, prezbiterium i kaplicy pokryte polichromią. W połowie długości ścian nawy - płytkie nisze mieszczące ołtarze boczne. Na zachód od nich, między oknami hemisferycznie znajdują się wnęki z figurami świętych. We wschodnich narożnikach zlokalizowano ołtarze boczne. W ścianie południowej nawy przejście do zakrystii ujęte w profilowany portal umieszczony w arkadowej wnęcie, w której umieszczono polichromie przedstawiające św. Teresę. Prezbiterium wydzielone, węższe od nawy, skomunikowane z przedsionkami przejściami w profilowanych portalach. Ołtarz główny z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukienkach pochodzący z ok. poł. XVIII w. Chór z balustradą o drewnianych tralkach, nadwieszony (na drewnianych profilowanych belach). Nad nawą wsparty na dwóch żeliwnych słupach. Partia wieżowa trójprześłowa.

Kubatura: 2650 m³

Powierzchnia użytkowa: 320 m² [Bonusiak i Pietrzak 1993c]

Gmina: Nieborów

Nieborów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Bolesnej

Czas powstania: 1871-1883

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 521 z dnia 27.12.1979*)

Kościół zbudowano wg. projektu K. Baumana z fundacji ks. Zygmunta Radziwiłła. Konsekwany dnia 05.06.1887 r. przez arcybiskupa W. Popiela. Projekt kościoła pochodzi z 1872 r.. Parafia, do której obecnie należy kościół została erygowana w 1314 r. Pierwotnie był tu kościół p.w. św. Marcina i Doroty ufundowany w 1419 r. Restaurowany w XVII w. z funduszy prymasa radziejowskiego. W latach 1871-1883 wzniesiono nowy kościół murowano-drewniany z funduszy ks. P. Makowicza.

Kościół murowany z czerwonej cegły, otynkowany, więźba dachowa drewniana, pokrycie dachu blachą. Trójnawowa bazylika z transeptem, oszkarpowana z prezbiterium skierowanym ku północnemu-wschodowi. Korpus nawy trzyprzęsłowy z transeptem wewnętrznym uwidaczniający się przez zastosowanie szerszych niż w korpusie przęseł. Sklepienia krzyżowo-żebrowe, w części prezbiterialnej uzupełnione lunetami. Podział na przęsła został wykonany za pomocą grubych filarów opiętych kolumnkami, z kapitelami roślinnymi. Prezbiterium zamknięte trójbocznie zakrystią i kaplicą. Nad zakrystią znajduje się galeryjka, komunikująca się z prezbiterium za pomocą biforia. Okna zamknięte ostrołukowo oświetlają nawy za pomocą biforii.

Masyw wieżowy z przedsionkiem znajduje się w pierwszej kondygnacji, natomiast z chórem w drugiej. W prawej wieżyce zlokalizowane jest wejście na chór. W fasadzie dwie wieże trójkondygnacyjne. W pierwszej kondygnacji wież umieszczono otwory ostrołukowe wejściowe. Wejście główne jest z portalu, w którym znajdują się dwie pary cienkich kolumniek z kapitelami roślinnymi. Ponad nimi fryz arkadowy. Środkowa część fasady została zwieńczona trójkątnym szczytem. W trzeciej kondygnacji wież biforia ostrołukowe, podzielone filarami z dostawioną kolumnką.

W zakrystii znajduje się piec „Nieborów” z końca XIX w., w ołtarzu i kaplicy kafelki i inne elementy ceramiczne z fabryki nieborowskiej z końca XIX w.

Kubatura: 6272 m³

Powierzchnia użytkowa: 448 m² [Leśniewicz, brak daty, załączone zdjęcia z 1978/79]

Gmina: Nowy Kawęczyn

Stara Rawa (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kościół Parafialny

Czas powstania: I poł. XVIII w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 596-XII-20 z dnia 22.08.1954 oraz nr rejestru 286 z dnia 29.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 596-XII-20 z dnia 22.08.1954 oraz 912 z dnia 29.12.1967*), cmentarz (*nr rejestru 811A z dnia 22.11.1991*), kaplica grzebalna p.w. św. Juliusza (*nr rejestru 553-XII-18 z dnia 29.04.1950 oraz nr rejestru 29.12.1967*)

Początki parafii sięgają XII w.; wzniesiono tu, na niewielkim wzgórzu, kościół drewniany, później zniszczony. W 1521 r. abp. Jan Łaski dokonuje ponownej erekcji świątyni – zbudowano drugi kościół drewniany (do dnia dzisiejszego zachowane są drewniane konfesjonały i krucyfiks z 1540 r. tego kościoła). W XVII w. przeprowadzono remont wewnątrz i z zewnątrz kościoła. Po nim kościół ponownie uległ zniszczeniu.

W 1731 r. z inicjatywy i fundacji księdza prymasa Teodora Potockiego wzniesiono z drzewa modrzewiowego nowy, obecny kościół. W 1751 r. po zakończeniu budowy, konsekracji świątyni dokonał bp. Krzysztof Dębiński. Na początku XIX w. kościół odnowiono. W 1883 r. z okazji 150-lecia wzniesienia świątyni przeprowadzono ponownie remont i ufundowano nowe stacje Męki Pańskiej malowane przez Kazimierza Wilczyńskiego.

W czasie działań wojennych, kościół został uszkodzony, ale szybko odremontowany. W czasie II Wojny Światowej kościół nie był zniszczony.

Kościół parafialny wraz z dzwonnica znajduje się w zachodniej części wsi, na niewielkim wzgórzu. Otoczony cmentarzem, ogrodzony parkanem murowanym z kamienia polnego wiązanego zaprawą wapienną. W północnej i południowej części ogrodzenia furki, w zachodniej brama główna z furtką.

Budynek drewniany, modrzewiowy, orientowany, założony na planie prostokąta z wydzielonym, węższym od nawy prezbiterium. Od strony południowej w wyłomie pomiędzy nawą a prezbiterium, dobudowana na planie prostokąta zakrystia; w połowie długości nawy, dobudowany na planie kwadratu przedsionek. Prezbiterium zamknięte poligonalnie po stronie wschodniej, wzorowane na analogicznych rozwiązaniach murowanych kościołów gotyckich. Ściany o konstrukcji wieńcowej, zbudowane z drewnianych, szerokich bali modrzewiowych połączonych na jaskółczy ogon, wzmocnionych lisicami. Ściany wsparte na ceglanej podmurówce wystającej przed lico ścian. Fasada dwukondygnacyjna, jednoosiowa, zwieńczona trójkątnym szczytem. Przejście od ściany do szczytu zostało zaakcentowane nieznacznym daszkiem okapowym. Na osi portal. Wejście do kruchty zwieńczone trójkątnym tympanonem o bogatym belkowaniu wspartym na dwóch pseudopilastrach. Otwory drzwiowe i okienne prostokątne, ujęte w grube węgary profilowane, spięte narożem.

Dach dwuspadowy, kryty blachą ocynkowaną. Nawa i prezbiterium zadaszone osobno. Nad zamknięciem prezbiterium dach ukształtowany trójkątnymi płycinami odpowiadającymi poligonalnemu układowi ścian. Szczyty prezbiterium i fasady zwieńczone krzyżami. Zakrystia pokryta dachem dwuspadowym.

Wnętrze kościoła jednonawowe. Nawa kryta pozorną kolebką, prezbiterium również. W zachodniej części nawy chór muzyczny wsparty na dwóch kolumnach. Wewnątrz ołtarze późnobarokowe, architektoniczne, drewniane. Ambona barkowa, drewniana, podwieszana, zwieńczona glorią.

Kubatura: 1370 m³

Powierzchnia użytkowa: 224 m² [Karta ewidencyjna a, (brak autora i daty karty)]

Dzwonnica

Czas powstania: I poł. XVIII w.

Obiekt powstał w 1731 r., równoległe z budową kościoła parafialnego z inicjatywy i fundacji ks. Teodora Potockiego. Dzwonnica usytuowana jest w północno-wschodnim narożniku terenu przykościelnego ogrodzonego murowanym parkanem z kamienia polnego. Dzwonnica drewniana została założona na planie kwadratu, dwukondygnacyjna, kryta dachem namiotowym, zwieńczona żelaznym krzyżem. Dach pokryty blachą cynkową. Ściany z pionowych desek wzmocnionych lisicami (na każdej ścianie). W przyziemiu pochyły drewniany fartuch z desek tworzący podstawę dzwonnicy. W południowej elewacji drzwi zamknięte łukiem odcinkowym.

Kubatura: 70 m³

Powierzchnia użytkowa: 14 m² [Karta ewidencyjna b, (brak autora i daty karty)]

Gmina: Nowy Kawęczyn

Stara Rawa (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kaplica cmentarna

Czas powstania: XVIII/XIX w.

Znajduje się na cmentarzu parafialnym położonym przy drodze Skierniewice - Rawa Mazowiecka, po lewej stronie drogi. Usytuowana w centralnej części cmentarza, na osi głównej alei prowadzącej od bramy głównej, w relacji północ - południe. Przed kaplicą główna aleja cmentarna rozgałęzia się i dwa ciągi komunikacyjne obiegają kaplicę. Otoczona bezpośrednio nagrobkami i wysokimi drzewami.

Kaplica prezentuje uproszczone formy budowli barokowych. Murowana z czerwonej cegły, otynkowana. Strop i więźba dachowa drewniane. Posadzka kamienna. Brakuje okien. Otwór drzwiowy na osi kaplicy w formie półkolistej arkady obwiedziona głęboko wyrobioną w murze gładką opaską. Drzwi dwuskrzydłowe, drewniane, klepkowe w kształcie arkady otworu drzwiowego. Nad drzwiami na osi fasady półkoliste okienko o podstawie

węższej od szerokości otworu drzwiowego. Budowla założona na rzucie prostokąta z półkoliście zamkniętą częścią prezbiterialną równą szerokości nawy. Wnętrze jednoprzestrzenne. Kaplica jednokondygnacyjna.

Część nawowa pokryta dachem dwuspadowym z wydatnym okapem, część prezbiterialna z sześcioma połaciami trójkątnymi oddającymi półkolistą linię ściany. Okrycie dachu blachą. Kaplica osadzona na cokole wystającym przed lico ścian.

Fasada symetryczna, gładka ujęta na narożach półkolumnami z uskokowymi kapitelami. Półkolumny biegną przez całą wysokość elewacji. Na szczycie półkolistego zwieńczenia fasady żelazny krzyż z trójlistnie zakończonymi ramionami.

Kubatura: 114 m³

Powierzchnia użytkowa: 38 m² [Biernat 1983a]

Gmina: Rawa Mazowiecka

Kurzeszyn (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic - obszar nr 5)

Kościół par. p.w. NMP Królowej Polski

Czas powstania: lata 1923-1924

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 512 z dnia 08.11.1978*), plebania (*nr rejestru jw.*)

Kościół zbudowano w charakterze neobarokowym, na miejscu dawnego kościoła drewnianego p.w. św. Katarzyny, który wraz z plebanią spalił się w 1915 r. Decyzję o budowie nowego kościoła podjęła parafia w 1922 r. Projekt wykonany został przez Perkowskiego, zweryfikowany przez J. Mullera. Projekt zatwierdzono w dniu 29.03.1923 r.. Kamień węgielny położono w dniu 27.05.1923.

Kościół jednonawowy, wolnostojący, orientowany, murowany z cegły, tynkowany. Budynek założono na planie prostokąta z wieżą od strony zachodniej i prezbiterium trójbocznie zakończonym od wschodniej. W wieży portal neobarokowy. Okna zamknięto półkoliście. W nawie strop płaski, drewniany. Chór muzyczny w formie arkady z drewnianym balkonem i prospektami organowymi umieszczonymi w ścianach.

Więźba dachowa drewniana o konstrukcji wieszarowo-rozporowej z podwójnymi kleszczami. Dach kryty dachówką, hełm wieży pokryty blachą.

Wewnątrz kościoła znajdują się organy 13 głosowe: Zygmunt Kamiński, Warszawa 1934 r.

Kubatura: 3440 m³

Powierzchnia użytkowa: 351 m² [Maciejewski 1978]

WOJ. MAZOWIECKIE:

Gmina: Puszcza Mariańska

Bartniki (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic - obszar nr 4)

Kościół parafialny p.w. św. Antoniego

Czas powstania: lata 1905-1907

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak (wpis w ewidencji)

Kościół został zbudowany dzięki fundacji Feliksa i Emilii Sobańskich z Guzowa. W 1917 r. spłonęła wieża, którą odbudowano w 1923 r.

Kościół neogotycki z elementami detalu neoromańskiego. Nieorientowany, murowany z cegły, nieotynkowany. Stropy belkowe z podsufitką, prezbiterium wysklepione. Więźba dachowa stolcowo-jętkowa, dach kryty karpówką w łuskę. Korpus nawowy i wieża kryte dachami dwuspadowymi, prezbiterium kryte daszkiem trójspadowym, stożkowym. Posadzki z płytek bazaltowych ułożonych w szachownicę. Schody na chór muzyczny i strych drewniane. Drzwi wejściowe dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe, pozostałe drzwi

jednoskrzydłowe z ozdobnie ukształtowanymi okuciami. Otwory okienne ostrołukowe, silnie glinowane, wypełnione częściowo maswerkami typu flamboyant.

Kościół jednonawowy, jednopomieszczeniowy, nawę wzniesiono na planie zbliżonym do prostokąta z prezbiterium zamkniętym na 5/8 poprzedzonym szeroką kruchtą. Chór muzyczny od północnego-wschodu odgrodzony drewnianą balustradą o parapecie wspartym na kolumnkach połączonych ostrołukowymi archiwoltami. Bryła opięta szkarpami na narożach, złożona z jednoprzęsłowego korpusu nawowego z pozornym transeptem w południowo-zachodniej części, z wieżą od północnego-wschodu.

Fasada kulisowo dostawiona do ściany wieży i zwrócona w kierunku północno-wschodnim, oszkarpowana. Portal uskokowy, jednowęgarowy, wsparty na dwóch kolumnkach o kostkowych kapitelach. W tympanonie napis: *PRZYJDŹ KRÓLESTWO TWOJE*. Wyżej zwieńczenie w formie uskokowego szczytu, zdobione płaskorzeźbą przedstawiającą scenę chrystologiczną ilustrującą słowa: „Co jest cesarskie oddajcie cesarzowi a co Boże Bogu” (Mat. 22, 15-22). Nad tympanonem kolista rozeta, ponad którą w niszach ustawiono pełnoplastyczne figury Chrystusa i Madonny. Ciąg wyobrażonych na fasadzie przedstawień kończy potężny krucyfik, który jest repliką dzieła Wita Stwosza z kościoła Mariackiego. Krucyfik umieszczono na tle ostrosłupowego okna. Całość zwieńczona została uskokowym szczytem przysłaniającym daszek wieży o hełmach na kalenicy oraz flankowaną parą ośmiobocznych wieżyczek o hełmach zakończonych gotyckimi kwiatonami.

Elewację południowo-wschodnią zdobi ostrołukowy uskok ujmujący w jedną całość maswerkowe okno, a także zlokalizowane poniżej tryforium okienne. Na północnym skraju elewacji znajduje się narożny ganek wsparty na kolumnie ukształtowanej identycznie jak podpory portalu. Elewację północno-zachodnią ukształtowano analogicznie do południowo-wschodniej z wykluczeniem nieistniejącego tryforium okiennego. Na każdej ścianie prezbiterium umieszczono ostrołukowe okno. Prezbiterium otwiera się ku nawie wielką arkadą łuku tęczowego, przykryte sklepieniem gwiazdzysto-sieczowym.

Wewnątrz kościoła znajdują się organy, szereg barokowych epitafiów oraz posąg wyobrażający Chrystusa niosącego krzyż.

Kubatura: 2516 m³

Powierzchnia użytkowa: 225,6 m² [Krawczyk a (brak daty)]

Gmina: Puszcza Mariańska

Puszcza Mariańska (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 4)

Kościół parafialny p.w. Michała Archaniola i Za Dusze Zmarłych

Czas powstania: XVII w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 242-XII-3 z 08.04.1950 oraz 80 z dnia 29.12.1967*), klasztor ob. plebania (*nr rejestru 243-XII-4 z dnia 08.04.1950 oraz z dnia 29.12.1967*), cmentarz przykościelny (*nr rejestru 962/A z dnia 02.03.1994*), ogrodzenie kamienne (*nr rejestru jw.*)

Pierwsza siedziba Marianów w Polsce. W 1755 r. kaplica była za mała dla miejscowych potrzeb kultowych – kościół zostaje rozbudowany lub wzniesiony od nowa (data na belce). Prawdopodobnie murowana zakrycia pochodzi z tego samego czasu, co kościół wybudowany w 1755 r. W 1766 r. następuje pozwolenie na konsekrację kościoła. W 1798 r. zostaje erygowana parafia w Puszczy Mariańskiej. Po Powstaniu Styczniowym następuje likwidacja klasztoru w Puszczy Mariańskiej. Po śmierci ostatniego zakonnika w 1870 r. kościół i klasztor przechodzą pod opiekę duchowieństwa diecezjalnego. W latach 1896-1906 zostaje przeprowadzony remont kościoła – prawdopodobnie wtedy uległa likwidacji dzwonnica (teraz w bramie cmentarnej kościoła). W 1968 kościół i klasztor ponownie obejmuje Zakon Ks. Marianów.

Kościół usytuowany równolegle do drogi Skierniewice - Żyrardów, ogrodzony, zakrycia połączona jest z plebanią. Zwrócony prezbiterium na zachód. Obiekt wykonany jest w konstrukcji zrębowej ze ścianami zewnętrznymi ryglowymi szalowanymi deskami modrzewiowymi, wewnątrz otynkowany. Tynk pokryty polichromią. Nawa prostokątna, z kruchtą od wschodu i wieżą nad szczytem fasady. Wewnątrz stropy, w prezbiterium ze ściętymi krawędziami, tęcza o wykroju łuku odcinkowego. Na belce tęczowej krucyfik i napis 1755. Chór na dwóch kolumnach, z przylegającym prostokątnym pomieszczeniem ponad kruchtą.

Fasada ujęta pilastrami w narożach, zwieńczona szczytem, nad którym jest czworoboczna, dwukondygnacyjowa wieża, pod szczytem gzyms na konsolkach.

Dach dwuspadowy, na wieży namiotowy, nad prezbiterium wieżyczka na sygnaturkę.

Kubatura: 1690 m³

Powierzchnia użytkowa: 265 m² [Kościelna 1990]

Gmina: Puszcza Mariańska

Puszcza Mariańska (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 4)

Dawna szkoła klasztorna

Czas powstania: XVIII (przebudowana w 1782)

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: szkoła (*nr rejestru 894 z dnia 29.12.1967*)

Jednokondygnacyjny budynek murowany z cegły, naczółkowy dach kryty dachówką. Obiekt wybudowany w stylu barokowym.

Kubatura: 660 m³

Powierzchnia użytkowa: 220 m² [Słyk 1959]

Gmina: Wiskitki

Guzów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kaplica przypałacowa p. w. św. Feliksa

Czas powstania: 1894 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kaplica przypałacowa p.w. św. Feliksa (*nr rejestru 455 z 23.03.1962*)

Kaplica od 1.06.1984 r. jest parafią rzymsko-katolicką p.w. św. Feliksa de Valois. Projekt kaplicy przypisuje się architektowi pałacu, czyli Władysławowi Hirschlowi [Marcjanik 1982]. Znajduje się po zachodniej stronie pałacu i jest z nim połączona piętrową galerią (obecnie przejście między obiektami jest zamknięte). Zbudowana jest na planie bazylikowym.

Kaplica trójnawowa z prezbiterium trójbocznie zamkniętym i małą kruchtą w fasadzie od strony północnej. Prezbiterium umieszczono na pewnej wysokości i wiezie do niego kilka schodków. Nawa główna pięcioprzęsłowa, sklepią krzyżowo z żebrami i ozdobnymi zwrotnikami. Nawy boczne bardzo wąskie, niższe i sklepią kolebkowo. W nawie głównej filary międzynawowe z czterema półkolumnami na cokołach i z głowicami kompozytowymi. Nad kolumnami na ścianie wydatne belkowanie gierowane. Pierwotny ołtarz główny został wykonany z marmuru i znajdowała się w nim figura Matki Bożej według wzoru Madonny Sykstyńskiej. Obecnie ołtarz został przebudowany, a figurę umieszczono na bocznym filarze. W kaplicy wisi obraz św. Mateusza Ewangelisty z XVIII w. Od strony pałacu umieszczono schody i balkon oraz wejście do pomieszczeń galerii łączącej kaplicę z pałacem. W wąskich, półkoliście zamkniętych oknach naw bocznych i prezbiterium oraz w rozecie w północnej ścianie wstawiono XIX-wieczne witraże. Posadzka ceramiczna. Arkadę wejściową od reszty oddziela kuta żelazna krata, która podobnie jak ołtarz, rzeźby i witraże sprowadzono z Francji [Szustakiewicz 1996].

Elewacje zewnętrzną rozczłonowano pilastrami, które od frontu posiadają kapitele z liśćmi akantu i owocami. W fasadzie nad rozetą znajduje się trójkątny szczyt z płaskorzeźbą przedstawiającą św. Trójcę z małą sygnaturką powyżej. Nisze zwieńczono konchą a w nich stoją posągi Chrystusa i św. Feliksa. W ścianę południową wmurowano relief „Okręt kościoła”, który przedstawia Chrystusa z apostołami w łodzi. Pilastry w nawach bocznych podtrzymuje belkowanie a umieszczone powyżej attyki przesłaniają połacie dachu. Korpus zwieńczony belkowaniem o gzymsie z rzędem gutt. Dach nad nawą główną jest dwuspadowy, nad bocznymi pulpiturowy, a ponad kruchtą wielospadowy [Szustakiewicz 1996].

Od kaplicy odchodzi wysoki mur ogrodzeniowy, pseudoarkadowy, artykułowany rytmicznie pilastrami z dużymi półkoliście zamkniętymi płycinami.

Na plebanii znajduje się obraz św. Franciszka z Asyżu słuchającego grającego anioła, szkoły włoskiej lub hiszpańskiej z XVII wieku oraz portret nieznanego mężczyzny (może Jakuba Dunina, regenta kancelarii wielkiej koronnej) z początku XVIII w. [Marcjanik 1982].

Kaplica w przeciwieństwie do pałacu jest odnowiona i znacznie z nim w ten sposób kontrastuje. Przeprowadzono dwa jej remonty: pierwszy na przełomie 1980/1981 roku, a drugi w latach 90-tych. Z zewnątrz jest otynkowana na jaskrawo żółty kolor i pokryta nowym dachem, który różni się od dachu pałacu, bowiem blacha jest na nim inaczej cięta. Kaplice odnowiono również wewnątrz. Przywrócono m.in. do dawnej świetności piętrową galerię, która kiedyś łączyła pałac z kaplicą. Odnowiono i pomalowano na ten sam kolor, co kaplicę również przylegające do niej arkady i budynek plebanii [Szymczyk 2004].

Gmina: Wiskitki

Miedniewice (lokalizacja - otoczenie Parku, sąsiedztwo otuliny Parku)

Zespół klasztorny

Czas powstania: lata 1735-1755

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół p.w. Nawiedzenia N.M.P i św. Józefa Oblubieńca (*nr rejestru 384/62 z dnia 02.02.1962*), klasztor (*nr rejestru jw.*), ogrodzenie arkadowe (*nr rejestru jw.*), cmentarz kościelny (*nr rejestru 983A z dnia 17.11.1994*)

Zespół klasztorny wzniesiony został na wzgórzu, zwanym Poświętne. Ze wzgórzem związana jest legenda, według której w zaroślach porastających dawniej to wzniesienie, zamarzło na śmierć kilka dziewcząt, szukając w nich schronienia przed grasującymi po okolicy żołnierzami.

Tradycja głosi, że w 1674 r. pobożny gospodarz dworski, Jakub Trojańczyk, kupił kolorowy drzeworyt papierowy Świętej Rodziny na dpuście w Studziennie. Po powrocie do Miedniewic umieścił drzeworyt na słupie w stodole (słup ten do dziś znajduje się w kościele w Miedniewicach). Właściciel i inni ludzie zauważyli niezwykle zjawiska związane z wizerunkiem, m.in.: liczne przypadki uzdrowień, poświata nad stodołą. Wydarzenia te dały początek kultowi religijnemu w Miedniewicach, który został oficjalnie uznany przez komisję powołaną przez biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego. W 1764 r. Stolica Apostolska uznała drzeworyt Świętej Rodziny za cudowny.

Dokładne badania Cudownego Obrazu ze Studzianny ujawniały ciekawe fakty, bowiem obraz czczony jako wizerunek Świętej Rodziny, czyli przedstawiający Jezusa, Maryję i Józefa, prawdopodobnie w zamyśle autora przedstawiał inną rodzinę – rodzinę Najświętszej Maryji Panny. Świadczy o tym pewien szczegół w wizerunku dziecka na obrazie. Na głowie dziecka wyraźny jest koczek i wplecione we włosy kwiatki. Może to znaczyć, że postać dziecka jest dziewczynką, a nie chłopcem, a zatem można przypuszczać, iż postaci na obrazie przedstawiają małą Pannę Maryję, jej matkę Annę i ojca Joachima. Ten szczegół malowidła nie wpłynął na to, że obraz wciąż jest czczony jako wizerunek Świętej Rodziny. Być może w kręgu kultury hiszpańskiej, skąd trafił obraz, na przełomie XVI i XVII w. był zwyczaj upinania małym chłopcom włosów w koczek i przyozdabiania ich kwiatami [Starzec 1998].

Kościół

Pierwotny kościół został wzniesiony w 1681 r. na miejscu stodoły przez dziedzica wsi Mikołaja Wiktoryna Grudzińskiego. Do opieki nad powstałym sanktuarium sprowadził w 1692 r. ojców Franciszkanów-Reformatów. Budowę obecnego kościoła rozpoczęto w 1737 r. z fundacji Gruzińskich, a ukończono w 1748 r. dzięki staraniu Barbary Sanguszkowej, wnuczki fundatora. Prace budowlane przeprowadzono na podstawie projektu Józefa II Fontany i Tomasza II Bellottiego, przy udziale brata Mateusza Osieckiego. Remonty kościoła przeprowadził Andrzej Celner. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1755 r.

Barokowy kościół połączony jest od północy ze wschodnim i zachodnim skrzydłem klasztoru. Gmach kościoła zbudowany z cegieł, otynkowany wewnątrz i na zewnątrz. Kościół jednonawowy o systemie ścienno-filarowym. Nawa szeroka czteroprzęsłowa, prezbiterium wyższe, jednoprzęsłowe, a za nim na absydzie dwie kondygnacje, zakrystia i na piętrze chór zakonny.

Fasada zewnętrzna umieszczona została na wysokim cokole z płycinami. Pięcioosiowa, rozczłonowana jednostronnie zdwojonymi pilastrami toskańskimi. Szczyt zwieńczony trójkątnym frontem ujęty spływami bezwolutowymi ze sterczynami obeliskowymi na skrajach. Przed fasadą umieszczono taras z podwójnym biegiem schodów i żeliwną balustradą. Elewacje boczne nawy rozczłonkowane uproszczonymi pilastrami, prezbiterium boniowanymi lizenami.

Dach nad nawą dwuspadowy, a nad prezbiterium wielospadowy kryty dachówką karpówką oraz pulpitowy nad przybudówkami, kryty blachą. Nad prezbiterium wieżyczka na sygnaturkę ośmioboczna, ażurowa, blaszana, dwukondygnacyjna, zwieńczona kopulastym hełmem z kulą i krzyżem [Marcjanik 1985].

Wystrój kościoła utrzymany jest w czarnej tonacji ze złotymi przyozdobieniami. Główny ołtarz pochodzi z 1749 r. Ozdobiony jest kolumnami i rzeźbami Matki Boskiej Bolesnej, św. Jana Ewangelisty, św. Franciszka i św. Piotra z Alkantary pochodzącymi z 1765 r. W centrum ołtarza znajduje się drzeworyt Świętej Rodziny umieszczony w rokokowej ramie podtrzymywanej przez dwa anioły i zwieńczony baldachimem. Cudowny obraz posiada ruchomą zasłonę z wyobrażeniem Matki Boskiej Częstochowskiej. Nad baldachimem wisi krucyfik. W zwieńczeniu ołtarza głównego umieszczony jest obraz Boga Ojca z XVIII w. Po obu stronach nawy znajduje się sześć bocznych ołtarzy wykonanych z drewna dębowego, pochodzących z 1743 r. oraz sześć konfesjonałów. Wystrój wnętrza kościoła dopełnia cykl sześciu malowideł olejnych na płótnie poświęconych historii wizerunku Świętej Rodziny. Cykl podobno wykonał pod koniec XVIII w. brat Franciszek ze zgromadzenia Księży Marianów [Starzec 1998].

Kubatura: 8700 m³

Powierzchnia użytkowa: 728 m² [Galicki i Sygietyńska 1967]

Dziedziniec

Przed kościołem znajduje się czworoboczny dziedziniec otoczony od południa i północy krużgankami, od zachodu murem ceglanym z bramą. Półkoliste arkady krużganków wsparte zostały na niskich czworobocznych filarach, rozdzielone lizenami na wysoką ściankę attykowa. W wewnętrznych ścianach krużganków wnęki zamknięte odcinkowo. Stropy belkowane. U wylotu krużganków od północnego-zachodu i południowo-wschodu są furty. Mur zamykający dziedziniec od zachodu rozczłonkowany zamkniętymi odcinkowo od wewnątrz wnękami. Na osi dziedzińca znajduje się brama ujęta pilastrami toskańskimi, zwieńczona półkolistym szczytem z kamiennymi wazonami po bokach, barokowymi z 1 poł. XVIII w.

Na terenie dziedzińca zlokalizowana jest kolumna jońska z datą 1796 r. oraz figurą N. P. Marii Niepokalanej Poczęcia. Kolumna otoczona jest żelaznym ogrodzeniem z 1930 r.

W prowizorycznym ołtarzyku we wnęce przy wschodnim narożniku krużganka południowego umieszczony jest obraz Matki Boskiej Miedniewickiej namalowany przez M.F. Kwiatkowskiego w 1892 r. oraz dwie barokowe rzeźby aniołków z poł. XVIII w. [Galicka 1967].

Klasztor

Obecny klasztor został zbudowany w latach 1692-1705. W latach 1793-1794 został przeprowadzony remont z udziałem muratora A. Castillione i cieśli A. Kukawskiego. Prace stolarskie we wnętrzu przeprowadził brat Witalis Graff, malarskie brat Grzegorz Kobierski i Alfons Sułkowski. Klasztor stanowi zabytek o cechach barokowych. Klasztor obecnie zmienił swoje przeznaczenie na mieszkalne [Marcjanik 1985]. Budynek klasztoru dwukondygnacyjny. Zbudowany z cegieł, tynkowany. Piętrowy, podpiwniczony z wyjątkiem południowego skrzydła. Klasztor oparty jest na rzucie zbliżonym do kwadratu z czworobocznym wirydarzem pośrodku. Układ wnętrz w przyziemiu jednotraktowy z krużgankami od strony dziedzińca. Krużganki sklepienie krzyżowo, pomieszczenia sklepienie kolebkowo z lunetami i krzyżowo. W refektarzu sklepienie kolebkowo-krzyżowe na gurtach. Na piętrze układ pomieszczeń jest jedno- i dwutraktowy z korytarzami. Dwuspadowy dach kryty dachówką [Galicka 1967].

Kubatura: 7700 m³

Powierzchnia użytkowa: 850 m² [Galicki i Sygietyńska 1967]

Gmina: Wiskitki

Wiskitki (lokalizacja - otoczenie Parku)

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych i św. Stanisława

Czas powstania: XVI-XIX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 998A z 25.11.1996*), cmentarz przykościelny (*nr rejestru jw.*), ogrodzenie z bramą i figurami (*nr rejestru jw.*)

Parafia erygowana w XIII w. Kościół wzmiankowany w 1426 r. Obecny, murowany, trzynawowy kościół został zbudowany w latach 1572 - 1585 w stylu późnogotyckim dzięki staraniom Wawrzyńca Gorlickiego, proboszcza wiskickiego. Kościół został zniszczony w pożarze po 1603 r., następnie odbudowany i konsekrowany w 1630 r. lub 1667 r. Przebudowany ok. poł. XVIII w., rozbudowany w 1829 r. staraniem ks. Tadeusza Łubieńskiego (w tym czasie nastąpiła nadbudowa wież). W latach 1865 - 1873 dobudowano nawy boczne. Kościół został przebudowany w latach 1881 - 1896 wg projektu Konstantego Wojciechowskiego.

Kościół w skutek licznych przebudów stracił cechy stylowe. Jest budowlą murowaną z cegły, tynkowaną, orientowaną z dwiema wieżami flankującymi fasadę od zachodu. Trzynawowy, bazylikowy z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. W przyziemiu obu wież pomieszczenia o sklepieniu żaglastym. Elewacje boczne nawy głównej rozczłonkowane parami pilastrów toskańskich, między nimi wykrojone na narożach płyciny, w których okna zamknięte odcinkowo. Dachy dwuspadowe i pulpitowe, kryte blachą.

Kościół posiada pięć ołtarzy. W ołtarzu głównym znajduje się dwanaście obrazów pędzla Józefa Buchbindera ukazujących polskich świętych. Neogotycki ołtarz główny, ambona oraz chrzcielnica z końca XIX w. zostały wykonane wg projektu architekta Konstantego Wojciechowskiego [Galicka 1967].

Kubatura: 12 528 m³

Powierzchnia użytkowa: 1044 m² [Galicka 1966]

PAŁACE, DWORY I ZABUDOWANIA FOLWARCZNE

WOJ. ŁÓDZKIE:

Gmina: Biała Rawska

Babsk (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic – obszar nr 5)

Czas powstania: 1833 r., remontowany w latach 1976-77

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: pałac (*nr rejestru 756 z dnia 27.12.1967*), spichlerz (*nr rejestru 757 z dnia 27.12.1967*), wozownia (*nr rejestru 758 z dnia 27.12.1967*), karczma (*nr rejestru 760 z dnia 27.12.1967*).

Użytkownik: osoba prywatna

Zespół zabudowań w stylu neoklasycystycznym. W jego skład wchodzi: pałac oraz zespół zabudowań gospodarczych: murowany spichlerz z charakterystycznym kolumnowym portykiem, wozownia, stajnia i karczma, wszystkie z 1 poł. XIX w. Dwór usytuowany jest na niewielkim wzniesieniu. Budowla ta jest zasadniczo obiektem parterowym, jedynie w części środkowej znajduje się szeroki piętrowy ryzalit. Wśród zabudowań gospodarczych na uwagę zasługuje spichlerz. Obiekt ten posiada duży portyk i charakterystyczne ściany podzielone ślepymi arkadami z małymi, prostokątnymi oknami. We frontonie budynku znajduje się data 1833 r. Oznacza ona koniec prac budowlanych, nie wiadomo jednak, czy dotyczy całości majątku, czy jedynie prac nad wznoszeniem spichlerza [<http://pl.wikipedia.org/wiki/Babsk>]

Pałac murowany, otynkowany, parterowy z piętrowym ryzalitem w części środkowej. Całość budynku podpiwniczona. Wejście do budynku znajduje się na osi elewacji. Zaakcentowane zostało czterema doryckimi kolumnami dźwigającymi belkowanie, ustawionymi na linii ścian ryzalitu oraz otwartym przedsionkiem za kolumnami.

Elewacja ogrodowa posiada nieco mniejszy ryzalit zakończony tympanonem. Dekoracje ścian tworzą gzyms obramienia okien, maski nad nimi oraz skromny ornament złożony z esownic i palmet na murze attykowym

elewacji głównej i ogrodowej. Ryzalitem elewacji frontowej i ogrodowej odpowiada wielka sień na rzucie poziomym oraz salon główny pałacu.

Fasada jedenastoosiowa, naroża boniowane. Na elewacji ogrodowej przy ryzalicie balkon żeliwny z zejściem krętymi schodami żeliwnymi do ogrodu. Budynek zwieńczony gzymsem kostkowym.

Wieżba dachu stolcowo-jętkowa na wysokich ściankach kolankowych. Wysoki czterospadowy dach kryty niegdyś dachówką, obecnie blachą ocynkowaną.

Kubatura: 4500 m³

Powierzchnia użytkowa: 570 m² [Biernat 1982e]

Gmina: Bolimów

Krasnów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: ok.1990 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 606 z dnia 28.07.1983*)

Użytkownik: w obiekcie mieści się ośrodek wczasowy Okręgowego Przedsiębiorstwa Geodezyjno-Kartograficznego w Warszawie

Klasycystyczny dwór został zbudowany dla rodziny Twardowskich, których własnością był od 1945 r.

Dwór w Krasnowie leżał w granicach Kolonii Bolimowskiej Wsi. Powstał prawdopodobnie na początku XX w., ponieważ brak go na Mapie Kwatermistrzostwa, nie wspomina o nim także Słownik Geograficzny K. P. Równocześnie z budową dworu założono park, którego projektantem był Stefan Celichowski. Ostatnim właścicielem Krasnowa był lekarz Tworowski. Nazwa dworu sugeruje, że założyciel i pierwszy właściciel Krasnowa mógł nazywać się prawdopodobnie Krasnowski. W latach 80-tych właścicielem był ZPB „Syntez” w Łowiczu, który urządził na terenie założenia ośrodek wypoczynkowy dla swoich pracowników.

Budynek jest murowany i otynkowany. W połowie jednopiętrowy z arkadowym podcieniem. Założony na planie prostokąta, z trzytraktowym układem wnętrza. Część wschodnia - reprezentacyjna składała się z salonu narożnego, trójdzielnego połączonego amfiladowo z salonem kwadratowym, jednookiennym. W elewacji ogrodowej znajduje się tylne wyjście, które poprzedzała prostokątna sień komunikująca się z centralnym korytarzem. Wzdłuż niego rozmieszczone zostały pokoje i pomieszczenia gospodarcze w zachodniej części budynku. Fasada 6-osiowa, niesymetryczna. Elewacja ogrodowa 4-osiowa. Przed piętrowym ryzalitem z ogrodowym wejściem umieszczono murowany ganek, a nad nim balkon komunikujący się z pokojem na piętrze. Elewacja wschodnia piętrowa. Boczne wejście przy zachodniej elewacji poprzedzono schodkami ujętymi ceglany murkiem.

Pas parteru wydzielono pasami boniowania obiegającymi cały budynek, ograniczony profilowanym gzymsem. Kondygnacja piętra została nakryta trójpołaciowym dachem, a piętrowa część wschodnia dachem dwuspadowym. Dach kryty blachą o konstrukcji krokwiowo-płatowiowej.

Kubatura: 1036,8 m³

Powierzchnia użytkowa: 259 m² [Leśniewicz 1979]

Gmina: Bolimów

Wola Szydłowiecka (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: XIX/XX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 791 z dnia 15.10.1989*)

Użytkownik: osoba prywatna

Wola Szydłowiecka była w przeszłości wsią królewską. Folwark sąsiadował z Puszcą Bolimowską. W XIX w. zbudowano murowany dwór, park i gorzelnię. Mieszkańcy wsi twierdzą, że dwór powstał w 1928 r., jednakże jego cechy architektoniczne wskazują, że został zbudowany wcześniej, a w 1928 r. być może został

przebudowany. Ostatnim właścicielem folwarku przed wojną był S. Żychliński, przed nim Wolicki. Po 1945 r. we dworze mieściła się szkoła, zlikwidowana w 1978 r.. Obecnie właścicielem dworu jest Urząd Gminy.

Budynek **dworu** murowany z cegły, parterowy, z mieszkalnym poddaszem, podpiwniczony, kryty mansardowym czterospadowym dachem. Założony na planie prostokąta, z sienią na osi. Układ pomieszczeń dwutraktowy. Posadowiony na podmurówce oddzielonej uskokowym gzymsem od ścian. Naroża budynku ujęte boniowanymi lizenami. Elewacje parteru zamknięte uskokowym gzymsem. Na osi elewacji frontowej i ogrodowej piętrowe ryzalitty nieznacznie wysunięte przed lico głównych murów. Ryzalitty trójosiowe z wejściami na osiach: w elewacji frontowej wejście główne do budynku, z elewacji tylnej wejście ogrodowe. Wejście główne ujmują dwa prostokątne otwory okienne. W piętrowej części frontowego ryzalitu trzy otwory półkoliste - dwa okna ujmujące drzwi. Ryzalit wieńczy trójkątny gzymsowany fronton z okrągłym otworem na szczycie, na osi. Naroża ryzalitu opięte boniowanymi lizenami, osie ryzalitu zaakcentowane dwoma boniowanymi listwami. Przed ryzalitem masywny balkon wsparty na czterech murowanych z cegły kolumnach. Bazy kolumn osadzone na murowanym tarasie sięgającym gzymsu oddzielającego podmurówkę od lica ścian głównych budynku. Kolumny spina szeroki gzyms uskokowy. Balustradę tarasu tworzące wypełnione tralkami przeszła ze sztucznego kamienia. Łączy ona cztery ceglane filarki o podstawie kwadratowej tworzące wypełnione tralkami przeszła ze sztucznego kamienia. Do ryzalitu ogrodowego dostawiona parterowa trójosiowa apsydiola, w której dwa prostokątne otwory okienne ujmują otwór wejściowy. Apsydiolę wieńczy gzyms uskokowy obiegający całą parterową partię budynku. W piętrowej części ryzalitu dwa półkolisty zamknięte okna ujmują półkolisty zamknięte drzwi balkonowe. Ryzalit zwieńczony trójkątnym gzymsowanym szczytem z okrągłym otworem na osi (szczyt analogiczny do szczytu frontowego ryzalitu), naroża ryzalitu boniowane. Półkoliste otwory w piętrowych partiach obu ryzalitów obiegają opaski dekoracyjne.

Fasada gładka, dziewięcioosiowa. Otwory okienne prostokątne, dwudzielne. Elewacja ogrodowa siedmioosiowa, podziały okien analogiczne. Przed elewacją, na osi wysoki, rozłożysty, prostokątny taras (dwie trzecie szerokości elewacji) z półkolistym biegiem schodowym prowadzącym do ogrodu. Taras obiega tralkowa balustrada ze sztucznego kamienia. Lewa elewacja boczna dwuosiowa, podzielona boniowaną lizeną na dwa symetryczne pola, okno elewacji ogrodowej trójdzielne. W prawej elewacji bocznej dwa otwory okienne ujmują boczne, gospodarcze wejście do dworu, przed nim schodkowe zejście (nad wejściem do piwnicy). W podmurówce prostokątne, piwniczne otwory okienne.

Budynek przykryty wysokim, czterospadowym, łamanym dachem. W lewej części dachu mieszkalnego poddasze przykryte oddzielnym trójpołaciowym daszkiem. W lewej połaci dachu altanowe okno pomieszczenia na poddaszu. Główne połacie dachowe urozmaicają dwa dwuspadowe dachy nad ryzalitami: ogrodowym i frontowym. Stropy i więźba dachowa drewniane. Pokrycie dachu dachówką.

W zachodniej części założenia dworsko-parkowego mieściły się zabudowania gospodarcze (m.in. gorzelnia). Zabudowania te nie zachowały się do dnia dzisiejszego [Karta ewidencyjna c, (brak autora i daty karty)].

Gmina: Kowiesy

Chojnata (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: 1 poł. XIX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 612A z dnia 28.07.1983*)

Użytkownik: Obecnie jest on własnością pani Bogumiły Bahynowskiej

Dwór wzniesiony w stylu klasycystycznym. Restaurowany został w latach 1985-1990.

Murowany z cegły, otynkowany na niskim fundamencie. Kolumny ceglane, otynkowane. Szczyt z gankiem drewniany. W części północnej czysty strop drewniany. W pozostałej części obiektu stropy drewniane, belkowe z sufitem. Okna drewniane, dwuskrzydłowe. Drzwi wejściowe drewniane, dwuskrzydłowe, płycinowe. Drzwi elewacji ogrodowej jednoskrzydłowe, płycinowe, wypełnione w 2/3 szkłem. Budynek wzniesiony na planie prostokąta z gankiem na osi. Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi, w części północnej jednoraktowy. Dwór jednokondygnacyjny.

Więźba dachowa drewniana, krokwiowa. Schody drewniane, o konstrukcji policzkowej, dwubiegowe. Dach dwuspadowy z okapem nad obiektem i poddaszem, kryty pięciopłaskim gontem osiowym.

Elewacja frontowa od wschodu. Symetryczny układ okien. Ganek wsparty na czterech kolumnach z wysokimi cokołami. Okap zdobiony stylizowaną drewnianą koronką. Wokół wysokich elewacji gzyms. Nad oknami dekoracja w formie zwrotników. Na narożach boniowanie tynku.

Kubatura: 610 m³

Powierzchnia użytkowa: 200 m² [Sawicki i Olszewski 1993b]

Gmina: Kowiesy

Paplin (lokalizacja - otulina Parku)

Czas powstania: 2 poł. XIX w.

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

Użytkownik: własność komunalna Gminy Kowiesy z lokatorami

Dwór murowany zbudowany w charakterze eklektycznym.

Budynek wolnostojący, ustawiony w starym założeniu krajobrazowym. Murowany z cegły, tynkowany. Założony na planie prostokąta z piętrowym ryzalitem bocznym. Dwu i trzytraktowy, częściowo podpiwniczony. Parterowy, z piętrowym ryzalitem. Narożniki ryzalitu ścięte niszami w dolnej części. Na piętrze dwie nisze z rzezbami. Okna 6-polowe z dekoracyjną stolarką, zdobione kolumnkami. Dachy dwuspadowe kryte dachówką. Wieżba dachowa o konstrukcji krokwiowo-płatwiowej. Stropy drewniane.

Kubatura: 1216 m³

Powierzchnia użytkowa: 206 m² [Prucata 1978a]

Gmina: Kowiesy

Wędrogów (lokalizacja - otoczenie Parku, teren proponowany do przyłączenia do Parku - strefa nr 4)

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

Użytkownik: osoba prywatna

Obiekt położony jest na wzgórzu skłaniającym się w kierunku północnym ku rzece Chojnatce. Dominującym akcentem kompozycji układu jest klasycystyczny **dworek** na sztucznie uformowanej płaszczyźnie, wyniesiony ok. 1,5 m ponad otaczający teren. Zamknięcie układu od strony północnej tworzy naturalna granica – rzeka Chojnatka, granicę wschodnią opierał na drodze dojazdowej z Warszawy do Rawy Mazowieckiej. Południową granicę jest trudno dziś określić - zapewne była nią granica folwarku, którego pozostałości przetrwały do dziś.

Gmina: Kowiesy

Wola Pękoszewska (lokalizacja - otoczenie Parku, teren proponowany do przyłączenia do Parku - strefa nr 2)

Czas powstania: 1 poł. XIX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 518 z dnia 30.01.1979*), spichlerz (*nr rejestru jw.*), obora (*nr rejestru jw.*), parnik (*nr rejestru jw.*)

Użytkownik: Gmina Kowiesy

Dwór

Czas powstania: 1823 r.

Budynek wolnostojący, otoczony starym parkiem krajobrazowym. Drewniany, konstrukcji zrębowej, tynkowany oraz murowany z cegły. Pierwotnie założony na planie prostokąta, dwutraktowy z sienią na osi. Rozbudowany w

cegły o ryzalit portyku i piętrową dobudówkę od strony południowej. Podpiwniczony, parterowy z mieszkalnym poddaszem.

W elewacji frontowej 4-kolumnowy portyk joński o wielkim porządku, zwieńczony attyką. Od strony południowej portyk 4-słupowy z balkonem i balustradą z tralek. Dachy wielospadowe kryte papą. Dach dobudówki murowanej mansardowy, kryty gontem. W sieni klatka schodowa z ozdobną balustradą oraz okrągły piec kaflowy, biały na bazie wielobocznej, ustawiony w niszy. Stropy drewniane. Podłogi z desek. Stolarka drzwiowa o konstrukcji płycinowej [Prucata 1978b].

Spichlerz

Spichlerz podworski, klasycystyczny.

Budynek wolnostojący. Murowany z cegły, tynkowany. Założony na planie prostokąta, jednotraktowy, piętrowy. Elewacje podzielone lizenami i gzymsami kordonowymi. Okienka prostokątne i półkoliste w obramieniach. Elewacje częściowo przebudowane. Dach dwuspadowy, kryty eternitem, więźba dachowa o konstrukcji rozporowej, stolcowo-kleszczowej. Stropy drewniane na belkach.

Kubatura: 2860 m³

Powierzchnia użytkowa: 506 m² [Prucata 1978c]

Obora

Budynek zbudowany w stylu klasycystycznym, wolnostojący, ustawiony na terenie dawnego folwarku. Murowany z cegły, tynkowany. Założony na planie wydłużonego prostokąta z późniejszymi przybudówkami. Elewacje podzielone lizenami, płycinami i profilowanymi gzymsami. Okna przesklepione półkoliście. Dach dwuspadowy kryty eternitem.

Kubatura: 2480 m³

Powierzchnia użytkowa: 510 m² [Prucata 1978d]

Dawny parnik

Budynek zbudowany w stylu klasycystycznym, wolnostojący, dawniej połączony z budynkiem dworu pergolą. Murowany z cegły, tynkowany. Założony na planie prostokąta z dobudówką od strony południowej. Dwutraktowy, parterowy. W elewacji frontowej okna przesklepione półkoliście z dekoracyjną stolarką. Dachy dwuspadowe kryte papą. Więźba dachowa o konstrukcji klepkowej.

Kubatura: 870 m³

Powierzchnia użytkowa: 265 m² [Prucata 1978e]

Gmina: Kowiesy

Turowa Wola (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: XVIII/XIXw.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 916 z dnia 28.12.1967*)

Użytkownik: osoba prywatna (p. Sieradzcy)

Dwór klasycystyczny został usytuowany na lekkim wzniesieniu opadającym od strony podjazdu. Pełni dominującą funkcję w stosunku do otaczającego krajobrazu.

Budynek murowany, wzniesiony na planie regularnego prostokąta o wymiarach 24 x 12m. Ściany otynkowane, bielone. Dwór jest częściowo podpiwniczony (1,3 budynku), w połowie trzyraktowy. Nakryty czterospadowym dachem. Na gontowym dachu po obu końcach kalenicy rozmieszczone są dwa kominy o długości 2 m i szerokości 60 cm każdy. Od strony frontowej znajdują się tzw. „wole oczka”, które spełniają rolę wywietrzników poddasza. Od strony ogrodowej w dachu są cztery małe okienka.

Główną ozdobę frontu stanowi czterokolumnowy portyk na podmurowaniu, od którego promieniście schodzą schody. Z drugiej strony symetrycznie, również na podmurowaniu znajduje się taras ograniczony ażurową drewnianą balustradą. Od niego na osi wyprowadzone są trzystopniowe schody łączące taras z układem parkowym. Z bocznej elewacji dworu na środku usytuowane jest wyjście gospodarcze, chronione dobudowanym drewnianym daszkiem. Otwory okienne posiadają zewnętrzne drewniane okiennice.

Kubatura: 1130 m³

Powierzchnia użytkowa: 281 m² [Kościelna 1991]

Gmina: Nieborów

Arkadia (lokalizacja - otoczenie Parku)

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: świątynia Diany (*nr rejestru 538 z dnia 12.08.1967*), dom arcykapłana (*nr rejestru 539 z dnia 12.08.1967*), dom murgrabiego (*nr rejestru 540 z dnia 12.08.1967*), łuk grecki (*nr rejestru 541 z dnia 12.08.1967*), domek gotycki (*nr rejestru 542 z dnia 12.08.1967*), galeria arkadowa (*nr rejestru 543 z dnia 12.08.1967*), jaskinia Sybilli (*nr rejestru 544 z dnia 12.08.1967*), akwedukt (*nr rejestru 545 z dnia 12.08.1967*), brama cyrku (*nr rejestru 546 z dnia 12.08.1967*)

Użytkownik: Muzeum Narodowe w Warszawie

Świątynia Diany (dawniej nosząca także nazwę Świątyni Minerwy, Salomona, Przyjaźni, Harmonii, Mądrości, Przyrody lub Miłości)

Czas powstania: 1783 r. (restaurowana ok. 1950 r.)

Świątynia została zbudowana wg projektu Szymona Bogumiła Zuga. Budynek klasycystyczny, murowany, a niektóre elementy architektoniczne z kamienia. Świątynia zwrócona frontem na północny-zachód. Założona na planie prostokąta, od północnego-zachodu z silnie wysuniętym portykiem czterokolumnowym, od południowego-wschodu z półkolistym obejściem kolumnowym, od południowego-zachodu z ryzalitem trójściennym. Wewnątrz kwadratowa sala, za którą po lewej stronie znajduje się sześcioboczny gabinet, po prawej „Przybytek Pana”, okrągła sala zawarta częściowo w ryzalicie, z dwoma wejściami z zewnątrz, dalej za wąskim korytarzykiem mieszczącym klatkę schodową od południowego-wschodu okrągły przedsionek otoczony obejściem. Na piętrze korytarz przejściowy na poddasze i pokój nad gabinetem. Sala główna z czterema wnękami zamkniętymi półkoliście, w których po dwie kolumny korynckie dźwigające odcinek belkowania z dwiema urnami po bokach. W gabinecie klasycystyczny kominek. Na ścianach polichromia. W „Przybytku Pana” na kopule malowidła przedstawiające chmury (malowidła z końca XVIII w.). Okrągły przedsionek kryty kopułą kasetonową z oculusem, nad którym nadwieszona jest nowa latarnia kryta kopułą szklaną. Cześć ścian wewnętrznych boniowana.

Zewnętrzne elewacje w większości boniowane. Kolumny o głowicach jońskich. W przekroju trzy kasetony zwierciadlane z rozetami, w przekroju obejścia pas wgłębiony z wicią roślinną. Wejścia od południowego-wschodu i północnego-zachodu w ozdobnych obramieniach z dekoracją stiukową i kamienną. Dach dwuspadowy, nowy, z kopułą i spłaszczoną latarnią od południowego-wschodu. Przed świątynią schody kamienne prowadzące do stawu: ucięte, zakończone dwiema kamiennymi rzeźbami: klasycystycznym sfinksem i lwem z XVIII w.

Dom arcykapłana (dawniej zwany Przybytkiem Arcykapłana lub Łazienki)

Czas powstania: przed 1783 r.

Budynek zbudowany wg projektu Szymona Bogumiła Zuga. Murowany z cegły, kamienia i rudy żelaznej. Prostokątny, dwukondygnacyjny. W południowo-wschodnim narożniku przyziemia podcień o jednej kolumnie toskańskiej, w górnej części wieżyczka z gołębnikiem przykryta daszkiem namiotowym. Wnętrze niezabytkowe. Od południa domurowany na poziomie piętra taras, otoczony sześcioma kolumnami, pod nim wielkie przejście kolebkowe. Z północnego-zachodu z narożnikiem sąsiaduje szeroko otwarte pomieszczenie ku południu, a od zachodu i północy zamknięte murami. Dach budynku i pomieszczenia pulpitowy. W środku ściany wschodniej arkada ujęta w dwie kolumny, a między nimi płaskorzeźba w białym stiuku „*Nadzieja karmiąca Chimere*”; na dole studnia z dwoma żeliwnymi rzygaczami w kształcie lwich głów, a na ziemi półokrągły basen. Do arkady

dobudowana prostopadle sztuczna ruina o dwóch ścianach z wnękami. W ściany Domu wmurowano elementy architektoniczne – fragmenty lapidarne, w głównej mierze renesansowe. Spośród nich kilkadziesiąt pochodzi z przebudowanej kaplicy św. Wiktorii przy kolegiacie w Łowiczu, głównie z częściowo rozbitego nagrobka arcybiskupa Jakuba Uchańskiego autorstwa Jana Michałowicza. Na zachód od Domu biegnie z południa na północ murek z cegły i kamienia.

Dom Murgrabiego (dawniej zwany również Mieszkaniem Murgrabiego).

Czas powstania: przed 1800 r.

Domurowany z cegły z dodatkiem kamienia, rudy żelaznej i żwiru, częściowo tynkowany. Oparty na planie prostokąta, jednopiętrowy, z kwadratową wieżą w północnym narożniku. Wnętrze dwutraktowe, nizabytkowe. Wieża zwieńczona blankowaniem, z portalem rustykowanym. Elewacje ożywione małymi okienkami, blendami i od południowego-wschodu ślepymi okienkami. W ściany wmurowano trzy fragmenty lapidarne (dwie głowy hermowe i maskaron). Do Domu przytyka murek łączący go z Łukiem Greckim.

Łuk Grecki

Czas powstania: ok. 1785 r. (restaurowany ok. 1950 r.)

Wielki łuk ceglany, cokoły i okładzina z głazów kamiennych, częściowo ciosanych. Na podłuczcu zachowały się dwie stiukowe rozety kasetonowe.

Domek Gotycki (dawniej zwany Przybytkiem Nieszczęścia i Melancholii)

Czas powstania: 1800 lub 1812 r..

Zbudowany wg projektu malarza Aleksandra Orłowskiego i zlokalizowany na skraju sztucznego wzniesienia. Murowany z cegły i rudy żelaznej, kwadratowy. Na poziomie terenu piwnica kolebkowa, otwarta ku wschodowi, a na poziomie wzniesienia znajdują się pomieszczenia. W elewacji zachodniej są ostrołuki wykonane w cegle profilowanej (wielki przechodzący górą w szczyt, podzielony na mniejsze, naroża zwieńczone wieżyczkami z ceglanymi stożkowymi hełmami). Elewacje południowa i północna oszkarpowane. W elewacji wschodniej (dwukondygnacyjnej) na dole znajdują się dwa ostrołukowe otwory do piwnicy, a na górze nad fryzem arkadowym pomiędzy lizenami - ostrołukowa wnęka, a w niej okno.

Galeria z ostrołukowych arkad

Czas powstania: ok. 1800 r.

Sztuczna ruina biegnąca od Domu Gotyckiego w dół sztucznego wzgórza na południe. Złożona z arkad ostrołukowych o dwóch odległych od siebie przęsłach. W niej wmurowane fragmenty późnogotyckiej płyty grobowej z minusulowym napisem.

Jaskinia Sybilli

Czas powstania: przed 1800 r.

Jaskinia zbudowana z kamiennych głazów, wsparta o sztuczne wzgórze, na którym stoi Domek Gotycki. Wnętrze na planie zbliżonym od okręgu ze słupem umieszczonym pośrodku. Wnętrze dostępne przez dwa korytarze. Przy wejściu dolnym baza kolumny. Na części wzgórza nad Jaskinią aedicula z wnęką prostokątną, nad którą girlanda.

Akwedukt

Czas powstania: pierwotny powstał w 1784 r., obecny odbudowany od fundamentów w latach 1950-1952.

W ściany wbudowane fragmenty lapidarne.

Brama

Brama z dawnego Cyrku, wzniesionego po 1800 r. wg projektu Henryka Ittara. Zlokalizowana na wyspie. Budowla klasycystyczna, kamienna. Węgary rozszerzające się ku dołowi, umieszczone na cokółkach. Nadproże górą dwuspadowe. Po bokach bramy znajdują się dwie kule na cokółkach.

Fragmenty lapidarialne

Fragmenty umieszczone w różnych miejscach Parku.[Galicka 1967].

Gmina: Nieborów

Nieborów (lokalizacja - Park)

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: pałac (*nr rejestru 116-VI-25 z dnia 18.01.1962* oraz *146 z dnia 12.08.1967*), browar (*nr rejestru 547 z dnia 12.08.1967*), oranżeria I (*nr rejestru 548 z dnia 12.08.1967*), oranżeria II (*nr rejestru 549 z dnia 12.08.1967*), spichlerz (*nr rejestru 550 z dnia 12.08.1967*), oficyna (*nr rejestru 551 z dnia 12.08.1967*), dom oficjalisty (*nr rejestru 552 z dnia 12.08.1967*), stajnia (*nr rejestru 554 z dnia 12.08.1967*), wozownia (*nr rejestru 555 z dnia 12.08.1967*), budynek zarządu (*nr rejestru 556 z dnia 12.08.1967*), kuźnia (*nr rejestru 557 z dnia 12.08.1967*), chlew (*nr rejestru 558 z dnia 12.08.1967*), budynek w parku (*nr rejestru 96/559 z dnia 12.08.1967*), obora (*nr rejestru 560 z dnia 12.08.1967*)

Użytkownik: Muzeum Narodowe w Warszawie

Początki założenia pałacowo-parkowego w Nieborowie sięgają końca XII w., kiedy to powstał tu przysiółek, a następnie wieś z kościołem erygowanym w 1314 r. i drewnianym dworem. Na początku XVI w. wzniesiono w Nieborowie gotycko-renesansowy dwór, który przetrwał do końca w. XVII.

W 1694 r. kardynał Michał Stefan Radziejowski kupił dobra wraz z dworem i na jego zrębach w latach 1695-1697 wznosił barokowy pałac według projektu architekta pochodzenia holenderskiego Tylmana z Gameren. Była to dwukondygnacyjna budowla wzniesiona na planie prostokąta, z dwiema skrajnymi, wysuniętymi ku dziedzińcowi kwadratowymi wieżami. Wieże miały cztery kondygnacje i były nakryte barokowymi hełmami.

W dniu 3 lutego 1945 r. pałac nieborowski wraz z pobliską Arkadią przeszły na własność Państwa i stały się Oddziałem Muzeum Narodowego w Warszawie. W pałacu i w oficynie stworzono dom pracy twórczej, a wnętrza pierwszego piętra otwarto dla zwiedzających [Jaroszewski 1996].

Pałac

Czas powstania: 1690-96

Pałac został zbudowany na miejscu dawniejszego dworu wg projektu Tylmana z Gameren dla prymasa Radziejowskiego. Wnętrza przekształcone i elewacje uzupełniane kilkakrotnie. Ok. 1922 r. nadbudowano piętro mansardowe wg projektu Romualda Gutta.

Pałac barokowy, murowany, dwukondygnacyjny. Zwrócony frontem na północ. Prostokątny z dwiema kwadratowymi, czterokondygnacyjnymi, narożnymi wieżami od północy. W narożach między bocznymi ścianami korpusu a wieżami okrągłe wieżyczkowe klatki schodowe. Elewacje południowa i północna korpusu dziewięciosiowe, z trójosiowym, pozornym ryzalitem pośrodku, dzielone gzymsem kordonowym po bokach. Otwory głównie prostokątne w obramieniach. Ryzality w przyziemiu boniowane, na piętrze plastrowane, z balkonami o późnobarokowych kratkach żelaznych. W tympanonach umieszczone są stiukowe płaskorzeźby z kartuszami herbowymi ujętymi przez postacie. Wieże ożywione oknami, blendami, gzymsami kordonowymi, pilastrami i boniowaniami. W wieżach dwie kondygnacje dolne, które dostosowane są do podziału i dekoracji północnej fasady korpusu.

Wnętrze pałacu dwutraktowe. W przyziemiu na osi sień na przestrzał sklepiona krzyżowo. Na lewo do sieni znajduje się główna klatka schodowa, dwubiegowa. W większości pomieszczeń sklepienia kolebkowe z lunetami i kolebkowo-krzyżowe. Na piętrze ponad sienią biblioteka, po jej obu stronach pomieszczenia. W trakcie frontowym od biblioteki w kierunku wschodnim znajduje się klatka schodowa oraz dawna sypialnia wojewody. W kierunku zachodnim gabinet oraz dawna sypialnia wojewody. W trakcie ogrodowym tzw. sala

„biała”, pokój „żółty”, oraz dawna jadalnia i salon tzw. „czerwony”. W części pomieszczeń dawny wystrój: boazeria z XVIII w., sztukateria późnoklasykistyczna lub boazeria z ornamentacją naśladowującą stiuki, rokokowa. W pokoju „żółtym” i „zielonym” polichromia. W pomieszczeniach piętra mansardowego pięć pieców nieborowskich z końca XIX w.

Zbiory muzealne pałacu obejmują głównie dawne wyposażenie: rzeźby, meble, fragmenty lapidarialne, urny grobowe, sarkofagi, wazy oraz kolekcje obrazów.

Dawny browar (obecnie mieszkalna oficyna)

Czas powstania: zbudowany ok. 1 poł. XVIII w., ok. 1774 r. rozbudowany i przekształcony wg projektu Szymona Bogumiła Zuga, ok. 1925 restaurowany, i ponownie restaurowany po pożarze ok. 1930 r.

Budynek wczesnoklasykistyczny z elementami późnobarokowymi, murowany, parterowy. Korpus główny prostokątny z wydatnym piętrowym ryzalitem wielobocznym od wschodu. Prostokątne pawilony - alkierze o osiach prostopadłych do osi korpusu przylegają do niego przy narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim. Wewnątrz zostały zmienione podziały. W elewacji zachodniej znajduje się rząd ślepych arkad rozdzielonych pilastrami. Elewacja wschodnia wraz z ryzalitem podzielona pionowymi pasami na przemian boniowanymi i gładkimi. Dachy nowe, powtarzające dawny kształt (nad korpusem i pawilonami osobne czterospadowe, nad ryzalitem mansardowy).

W XIX w. mieściła się w budynku fabryka ceramiki nieborowskiej.

Dwie oranżerie

Czas powstania: ok. 1795 (mniejsza restaurowana w latach 1949-1952)

Oranżerie znajdują się we wschodniej części parku. Murowane z fragmentami drewnianymi.

Większa połączona jest z cieplarnią i ze szklarnią. Od zachodu długa i wąska sala obniżona w stosunku do poziomu terenu. Od wschodu (obecnie w środku budynku) węższa i niższa od głównej sala z sienią w układzie jednotraktowym, o identycznie rozwiązanej ścianie południowej. Wysokość sal uzwnętrzniona jest w bryle budynku. Nad częścią wyższą dach czterospadowy, nad niższą dwuspadowy. Dachy kryte gontem.

Mniejsza oranżeria prostokątna, z jedną wysoką salą. Elewacje zewnętrzne w porządku tokańskim, opilastrowane na narożach.

Spichlerz

Czas powstania: XVIII w.

Budynek powstał wg projektu Szymona Bogumiła Zuga. Prostokątny, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem. Na każdej kondygnacji znajduje się jedno duże pomieszczenie. Elewacje o przęsłach wydzielonych zębatymi pasami boni i lizenami, przedzielonymi gzymsem. Nad nim okna prostokątne, leżące i półkoliste. Wysokie trójkątne szczyty podobnie rozczłonkowane, jak ściany ze ślepyimi oknami i wielką półokrągłą zamkniętą wnęką na osi, w której znajduje się motyw słońca. Dach dwuspadowy.

Oficyna

Czas powstania: zbudowana prawdopodobnie w 1 poł. XVIII w., kilkakrotnie przebudowana, ok. 1918 r. dodano piętro na mansardzie.

Budowla o charakterze klasycyzującym, murowana, na planie wydłużonego prostokąta z ryzalitem pośrodku elewacji wschodniej. W przekształconym przyziemiu znajduje się na przestrzał korytarz oraz niektóre pomieszczenia sklepione kolebkowo-krzyżowo. Na zewnątrz ryzalit zwieńczony trójkątnym frontem. Niektóre partie elewacji boniowane.

Dwa domy oficjalistów

Czas powstania: XVIII/XIX w.

Budynki ustawione przy wschodniej granicy parku, frontem na wschód. Murowane, klasycystyczne, prostokątne. Wnętra budynków częściowo zostały przebudowane. Dwutraktowe. Na osi budynków sień i izdebka, po bokach

po dwie symetryczne izby. Elewacje zachodnie boniowane. Dachy czterospadowe, gontowe. Budynek południowy jest trochę większy.

Zespół wozowni i stajni

Czas powstania: XVIII w.

Budynki klasycystyczne, murowane. Elewacje boniowane. Południowe ściany budynków tworzą jedną elewację poprzez połączenie bramą. Brama nakryta jest daszkiem odcinkowym, z cegły. Dachy czterospadowe, gontowe.

Wozownia założona jest na planie litery L, jednotraktowa. Ramie wschodnie budynku zostało przebudowane na mieszkania.

Stajnia (obecnie obora) wydłużona, prostokątna, jednotraktowa, szersza od wozowni.

Zarząd folwarku

Czas powstania: XVIII w.

Budynek prostokątny, wydłużony, dwutraktowy z sienią na przestrzał. Do sieni od wschodu została dobudowana sionka, nad którą od zewnątrz znajduje się fronton z motywem słońca w środku. Dach budynku czterospadowy, gontowy.

Kuźnia

Czas powstania: XVIII w.

Kuźnia znajduje się przy budynku gospodarczym, stanowi jego południowe przedłużenie; ustawiona jest do niego pod kątem prostym. Prostokątna, o jednym pomieszczeniu sklepią kolebką. Od wschodu podcienie oparte na słupach. Dach czterospadowy, gontowy.

Chlew

Czas powstania: XVIII w.

Budynek prostokątny, wydłużony, jednotraktowy. Dach czterospadowy, kryty słomą.

Obora

Czas powstania: XVIII w. (niedawno przebudowana)

Budynek prostokątny, wydłużony, jednotraktowy. Elewacje o boniowanych narożach. Okna prostokątne, leżące. Dach dwuspadowy.

Budynek gospodarczy

Czas powstania: XVIII w.

Budynek prostokątny, wydłużony, dwutraktowy. Od południa podpiwniczony. W części północnej przejazdowe bramy sklepią kolebkowo. Elewacje boniowane. Dach czterospadowy, gontowy, od zachodu z dużym okapem.

Inne budynki

Budynek gospodarczy

Czas powstania: XIX w.

Budynek składający się z dwóch części, murowany.

Cześć południowa parterowa, na planie nieregularnym, jednotraktowa. Część północna z wpuszczoną w ziemię, prostokątną piwnicą.

Lapidarium

Obiekty znajdują się na terenie parku, na tarasie przed elewacją ogrodową, na przeddziedzińcu, w większej oranżerii oraz w drwalni. Obiekty antyczne głównie rzymskie [Galicka 1967].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Doleck (lokalizacja - Park)

Czas powstania: 1 ćw. XX w.

Wpis do rejestru zabytków: brak (wis do ewidencji)

Dwór murowany z cegły, tynkowany. Strop belkowy z podsufitką, więźba dachowa stolcowo-jętkowa. Obiekt bezstyłowy. Piętrowy, z mieszkalnym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym, cały podpiwniczony. Wzniesiony na planie zbliżonym do litery T, z centralną sienią i nieregularnym układem pomieszczeń.

Fasada zwrócona ku północy, ośmioosiowa, niesymetryczna. Ryzalit wschodni dwukondygnacyjny w przyziemiu ganek wsparty na dwóch toskańskich kolumnach, flankowany parą prostokątnych okien. Z balkonu wejście na piętro – otwór wejściowy analogicznie jak w przyziemiu, flankowany, para okien. Wyżej trójkątny fronton, o tympanonie przepartym półkolistym okienkiem. Ryzalit zachodni parterowy dwuosiowy, fronton identyczny jak w ryzalicie wschodnim. Łącząca oba ryzality ściana – trójosiowa. Elewacja ogrodowa ośmioosiowa, wejście usytuowane w ścianie zewnętrznej sześciokątnej salonu – poprzedzone rozszerzającymi się ku dołowi schodami.

Dach kryty karpówką. Drzwi wejściowe dwuskrzydłowe, okna skrzydłowe, dwudzielne, sześciopolewe [Karta ewidencyjna d, (brak autora i daty karty)]

Gmina: Nowy Kawęczyn

Suliszew (lokalizacja - Park)

Czas powstania: pocz. XX w

Wpis do rejestru zabytków: brak

Dwór stoi na skraju skarpy doliny Rawki. Jest budynkiem murowanym, z mieszkalnym poddaszem. Dach dwuspadowy kryty blachą. Główne wejście do dworu jest od strony zachodniej. Nad wejściem zlokalizowano nieduży balkon. Wjazd do parku znajduje się od strony zachodniej [Kucharski 1984a].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Trzecianna (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: ok.1820 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 914 z dnia 29.12.1967*)

Użytkownik: osoba prywatna

Dwór klasycystyczny został prawdopodobnie wzniesiony dla Adama Prandoty Trzecińskiego. W rękach rodziny Trzecińskich pozostał do 1900 r., tzn. do śmierci ostatniego z rodu Brandtów. Dwór był zawsze w posiadaniu prywatnym. Przed 1939 r. i zaraz po wojnie właścicielem był Szczepański, a następnie kolejno Jackiewiczowie, Rzesztorascy, a od 1991 r. Modlińscy.

Dwór murowany z cegły pełnej, tynkowany obustronnie tynkami wapiennymi. Fundamenty i ściany piwnic w dolnej partii częściowo kamienne. Sklepienie piwnic ceglane, kolebkowe. Nad parterem strop drewniany, belkowy, z podsufitką. Więźba dachowa drewniana o konstrukcji jętkowej, z jętką opartą na ramach. Dach kryty blachą ocynkowaną. Schody zewnętrzne murowane, jednobiegowe. Drzwi zewnętrzne drewniane, dwuskrzydłowe, ościeżnicowe, przeszkłone i płycinowe z naświetlem. Okna prostokątne, drewniane, skrzydłowe, dwudzielne, ośmiopolewe. Dwór na rzucie prostokąta o stosunku boków 2:1, dwutraktowy, z centralnie przelotową sienią i hallem. Na osi sieni w elewacji południowej znajduje się dwukolumnowy portyk z

trójkątnym szczytem nakrytym dwuspadowym dachem poprzedzony prostokątnym podestem ze schodami. W części środkowej elewacji północnej sześciokolumnowy podcień poprzedzony prowadzącymi bezpośrednio na niego schodami i skarpami na wysokości każdej z kolumn. Bryła zwarta, jednokondygnacyjna, podpiwniczona, z użytkowym poddaszem. Dwór kryty dachem naczółkowym. W kalenicy dachu cztery kominy.

Elewacje umieszczone na wysokim cokole (od wschodu i północy z kamienia polnego). Cokół zwieńczony profilowanym gzymsem. Pod oknami znajdują się proste odcinki gzymsu podokiennego, nad oknami ślepe arkady połączone odcinkami gzymsu.

Kubatura: 3654 m³

Powierzchnia użytkowa: 307,80 m² [Ciszek i Lisińska 1993]

Gmina: Nowy Kawęczyn

Nowy Dwór (lokalizacja - otoczenie Parku, teren proponowany do przyłączenia - strefa nr 5a)

Czas powstania: I poł. XX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: pałac (*nr rejestru 550 z dnia 25.03.1981*), budynek dawnej pralni (*nr rejestru 550 z dnia 25.03.1981*), budynek dworski dla służby (*nr rejestru jw.*), kurnik (*nr rejestru jw.*), budynek gospodarczy (*nr rejestru jw.*).

Użytkownik: Zakład Roślin Ozdobnych Instytutu Sadownictwa i Kwiaciarstwa w Skierniewicach

Założenie pałacowe w otoczeniu parkowym zostało usytuowane na terenie falistym. Oddalone od skraju drogi Stara Rawa – Nowy Dwór – Raducz. W części wschodniej założenia przepływa rzeka Rawa. Do pałacu prowadzi stara aleja lipowa zaczynająca się za główną aleją wjazdową. Pałac, budynki podworskie i budynki mieszkalne dla służby zgrupowane zostały w południowo-zachodniej części założenia i połączone alejkami w otoczeniu parkowym. Budynki gospodarcze zostały zbudowane na obwodzie prostokąta w południowo-wschodniej części założenia (dwie obory, budynki na maszyny rolnicze, trzy stajnie, magazyny). W prostokącie zabudowań gospodarczych mieściły się również budynki gospodarcze pracowników dworskich i służby.

Pałac

Pałac został usytuowany na południowo-zachodnim skraju założenia, na niewielkim wzgórzu, pośród resztek ogrodu. Murowany z cegły, tynkowany, podpiwniczony. W sieni posadzka cementowa, w pozostałych pomieszczeniach podłogi. Drzwi wejściowe dwuskrzydłowe, płycinowe. Okna skrzynkowe czterodzielne, ośmiopolowe lub dwudzielne czteropolowe. Budynek parterowy z mieszkalnym poddaszem i wysokim mansardowym dachem krytym karpiówką. Od południa ryzalit kryty dachem czterospadowym. Dach o pięciu wspólnie przepartych pulpitowo facjatkach. Wieżba dachowa stolcowo-jętkowa. Obiekt wzniesiony na planie prostokąta z centralną sienią. Od wschodu prostokątna dobudówka. Trzytraktowy układ pomieszczeń w części zachodniej. Od strony fasady trójdzielny salon, od strony ogrodu klatka schodowa i salon z wyjściem na taras.

Fasada skierowana na południe, siedmioosiowa, na narożach opięta szkarpami. Na osi portyk wsparty na parze filarów o formach masywnych tralek. Ryzalit centralny flankowany dwoma odrębnie zadaszonymi ośmiobocznymi wieżyczkami. Dach ozdobiony dwoma facjatkami oraz szeregiem przezroczy zamkniętych łukiem wklęsłowyukłym. Elewacja ogrodowa siedmioosiowa (okna na zachodnim skraju zamurowane), oszkarpowana na narożach. Elewacje boczne trójosiowe.

Kubatura: 1022,8 m³

Powierzchnia użytkowa: 225,9 m² [Krawczyk 1980a]

Budynek dawnej pralni

Budynek bezstyłowy. Murowany z cegły, nietynkowany. Stropy belkowe z podsufitką, dach krokwiowy, kryty papą. Posadzki cementowe we wszystkich dostępnych pomieszczeniach. Drzwi wejściowe jednoskrzydłowe, zbite z desek, okna skrzynkowe, dwudzielne, dwupolowe lub dwudzielne, sześciopolowe. Parterowy, kryty niskim dachem dwuspadowym, od wschodu prostokątna, odrębnie zadaszona dobudówka. Budynek wzniesiony na planie litery L. W dłuższej części budynku sześć pomieszczeń jednakowej wielkości, w krótszej korytarz

ciągnący się przez całą długość budynku – wzdłuż korytarza trzy pomieszczenia i wejście na poddasze. Główne wejście w elewacji południowo-wschodniej. Najbardziej różnorodnie rozcłonkowana elewacja wschodnia, sześciokościowa, otwory drzwiowe rozdzielone trzema okienkami krosnowymi o formie leżącego prostokąta. Ściany gładkie, brak detalu architektonicznego.

Kubatura: 584 m³

Powierzchnia użytkowa: 128 m² [Krawczyk 1980b]

Budynek dworski dla służby

Obiekt bezstylowy. Murowany z cegły, tynkowany. Stropy belkowe z podsufitką, więźba dachowa krokwiowo-płatwiowa, dach kryty papą. Drzwi wejściowe płycinowe, jednoskrzydłowe, okna dwudzielne, dwupolowe lub trójdzielne, trójpolowe, z wywietrznikami usytuowanymi bezpośrednio nad parapetami. Parterowy z mieszkalnym poddaszem, kryty niskim dachem mansardowym. Wzniesiony na planie bardzo wydłużonego prostokąta, dzieli się na sześć segmentów, z których każdy posiada osobne wejście i cztery pomieszczenia skupione wokół sieni wejściowej połączone amfiladowo. Fasada zwrócona ku północy, osiemnastoosiowa, utworzona przez dodanie do siebie analogicznie ukształtowanych ścian zewnętrznych poszczególnych segmentów. Każdy z sześciu otworów wejściowych flankowany jest parą prostych okien. Wyżej poddasze przeprute szeregiem okienek o kształcie leżącego prostokąta. Po obu stronach (nad trzecim oknem licząc od skrajnej fasady) dwie odrębnie zadaszone facjaty - wydzielona przez nie płaszczyzna połaci dachowej opatrzona dodatkowo parą mansardek.

Elewacje boczne jednoosiowe, elewacja południowa dwunastoosiowa. Budynek rozcłonkowany wyłącznie szeregiem symetrycznie umieszczonych otworów okiennych, dach opatrzony czterema mansardkami.

Kubatura: 2650 m³

Powierzchnia użytkowa: 530 m² [Krawczyk 1980c]

Kurnik

Murowany z cegły, nietynkowany. Dach kryty papą. Drzwi jednoskrzydłowe, okna trójdzielne, trójpolowe, wzgl. krosnowe. Parterowy, bryła złożona z trzech odrębnie przykrytych dachami pulpityowymi części dostawionych do siebie szeregowo na opadającym ku północy stoku pagórka. Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, wewnątrz złożony z trzech analogicznie ukształtowanych pomieszczeń prostokąta. Elewacja wejściowa sześciokościowa, zwieńczona gzymsem koronującym, utworzonym poprzez zamurowanie w murze szeregu cegieł ustawionych na sztorc. Otwory okienne prostokątne, zdobione silnie wystającymi parapetami i zamkniętymi szerokimi lukami odcinkowymi.

Kubatura: 1818 m³

Powierzchnia użytkowa: 90,9 m² [Krawczyk 1980d]

Budynek gospodarczy

Murowany z cegły, nietynkowany. Stropy belkowe z podsufitką, więźba dachowa krokwiowo-płatwiowa, dach kryty papą. Drzwi wejściowe jednoskrzydłowe, okna dwudzielne, dwupolowe. Parterowy, kryty niskim dachem dwuspadowym. Wzniesiony na planie prostokąta, jednopomieszczeniowy. Wejście usytuowane w elewacji południowej, otwór wejściowy prostokątny, flankowany parą prostokątnych okien. Przed lico ściany wysunięty ganek, złożony z pulpitywego daszka wspartego na dwóch drewnianych słupach. Elewacje boczne ukształtowane analogicznie – dwunastoosiowe, rozcłonowane dodatkowo szeregiem lizen.

Kubatura: 584 m³

Powierzchnia użytkowa: 128 m² [Krawczyk 1980e]

Oprócz obiektów wpisanych do rejestru zabytków na terenie założenia znajdują się niezabytkowe obiekty, takie jak murowany chlew, murowana stodoła, murowane obora, murowana piwniczka.

Gmina: Skierniewice

Pamiętna (lokalizacja - otoczenie Parku)

Czas powstania: koniec XIX w., przebudowa i rozbudowa w XX w. (dobudowano szklarnie, a następnie w latach 1989-1991 trzy pomieszczenia wraz z poddaszem użytkowym i portykiem)

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 618 z dnia 28.07.1983*)

Użytkownik: osoba prywatna

Dwór wzniesiono w neoklasycystycznym stylu. Stanowi jednokondygnacyjny budynek, niepodpiwniczony, z częściowo użytkowanym poddaszem. Do piętrowego ryzalitu wejściowego dobudowano balkon, który stanowi jednocześnie przykrycie portyku wejściowego wspartego na podwójnych kolumnach. Od zachodniej strony dworu znajduje się taras. Balustrady tarasu i balkonu stanowią tralki. Otwory okien i drzwi otoczone gzymsami. Centralnym pomieszczeniem wnętrza jest salon z kominkiem, do którego przylegają dwie hale łączące centrum budynku z pokojami sypialnymi.

Dach dwuspadowy, o konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z jętkami na słupach drewnianych. Dach kryty ocynowaną blachą.

Kubatura: 776 m³

Powierzchnia użytkowa: 108 m² [Murawska (brak daty)]

WOJ. MAZOWIECKIE:

Gmina: Puszcza Mariańska

Kamion (otoczenie Parku, sąsiedztwo otuliny Parku)

Czas powstania: pocz. XX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: pałac (*nr rejestru A-457 z dnia 29.03.1977 oraz 593 z dnia 27.08.1983*)

Użytkownik: osoba prywatna

Pałac murowany, tynkowany, dwukondygnacyjny. Na rzucie prostokąta z dwoma ryzalitami i występem muru w elewacji ogrodowej, pomieszczeniami dodatkowymi, dołączonymi do osiowego złączenia przy elewacjach bocznych. Fasada siedmioosiowa, z wejściem na osi, osłoniętym 4-kolumnowym portykiem (kolumny toskańskie, ustawione na cokołach, zwieńczone trójkątnym frontem). Ich odbiciem na elewacji są dwa pilastry z obu stron wejścia. Symetrycznie rozstawionych sześć okien. Okna drugiej kondygnacji mniejsze, ograniczone płaskimi gzymsami z góry i dołu. W elewacji ogrodowej po dwa okna w ryzalitach i dwa okna flankujące drzwi pomiędzy ryzalitami. Drzwi w tej elewacji wiodą na taras. Trzecie wejście w elewacji bocznej (balkon w obrębie drugiej kondygnacji).

Dach mansardowy (dachówka czerwona palona, eternit), stropy drewniane. Strych nad całością, piwnice pod ½ powierzchni budynku.

Kubatura: ok.1550 m³

Powierzchnia użytkowa: ok.620 m² [Karta ewidencyjna e, (brak autora i daty karty)]

Gmina: Puszcza Mariańska

Korabiewice (lokalizacja - otoczenie Parku, teren proponowany do przyłączenia do Parku - strefa nr 2)

Czas powstania: ok. 1890 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Gmina: Puszcza Mariańska

Lisowola (Park)

Czas powstania: ok. 1900 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Użytkownik: osoba prywatna (mieszkają lokatorzy)

Przy szosie Zawady – Skierniewice położony jest bardzo zniszczony późnoklasycystyczny dwór, powstały w końcu XIX w. Dwór murowany z cegły i otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, dziewięcioosiowy, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta. Pośrodku elewacji frontowej ma niski portyk złożony z czterech kolumn toskańskich na wysokich postumentach podtrzymujących drewniany, trójkątny szczyt. Od ogrodu ryzalit z wnęką zwieńczony również drewnianym trójkątnym szczytem, pod ryzalitem znajduje się obszerny otwarty taras. Układ wnętrz dwutraktowy, przekształcony po 1945 r. Dach dwuspadowy [Jaroszewski 1999].

Gmina: Puszcza Mariańska

Wycześniak (lokalizacja - Park)

Dwór i otaczający go park powstał prawdopodobnie ok. 1933 r. (data umieszczona na budynkach dworskich).

Gmina: Wiskitki

Guzów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Pałac

Czas powstania: 1880 r.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: pałac (*nr rejestru 455 z 23.03.1962*)

Użytkownik: właściciel prywatny (rodzina Sobańskich)

Informacje o budynku mieszkalnym w Guzowie pojawiają się w dokumentach lustracyjnych dóbr królewskich z 1564 r. W 1661 r. majątek dzierżawił Łukasz z Brina Opalińskiego. W tym czasie do dworu dostawiono stajenkę. Znaczne zmiany w Guzowie wprowadził Antoni Ogiński, gdy został starostą guzowskim. Wzniesiono w tym czasie nowy, murowany, późnobarokowy dwór.

Po otrzymaniu przez Feliksa Łubieńskiego tytułu hrabiowskiego dwór przebudowano. Prace przy przebudowie rozpoczęto w 1880 r. Dokonano przebudowy dworu na pałac wzorowany na francuskich rezydencjach z połowy XVII w. [Szustakiewicz 1996]. Na późnobarokowy dwór narzucono kostium francuski złożony z form renesansowych. Powstał pałac murowany z cegły, tynkowany. Pałac pozostał budowlą parterową, wysoko podpiwniczoną z mieszkalnym poddaszem. Pałac oparto na planie prostokąta z ryzalitami bocznymi silnie wyodrębnionymi od frontu. Elewacje zewnętrzne opilastrowane [Galicki i Sygietyńska 1967].

W elewacji frontowej w piętrowym ryzalicie środkowym znajduje się poprzedzony schodkami portyk z czterema parami toskańskich kolumn, które poprzedzają taras obwiedziony tralkową balustradą. Wychodzą na niego trzy porte fenêtre'y, zakończone u góry półkoliście i rozdzielone parami pilastrów. Nad środkowym w partii dachu umieszczono rodzaj ozdobnego szczytu z herbem Sobańskich, Junosza, ujętym w spływy z wolutami i zwieńczony trójkątnym naczółkiem. Motyw herbowy (głowa barana) został wpleciony we wszystkie kapitele pilastrów, ujmujących okna i lukarny poddasza.

W elewacji ogrodowej dominuje pięcioboczny ryzalit środkowy, który wieńczy ozdobny szczyt z herbem Pomian rodziny Łubieńskich. Od strony ogrodu znajduje się również wysoki taras z dwoma biegami schodów, wyposażony w balustradę tralkową z piaskowca.

Po obu stronach pałacu znajdują się dwie trzykondygnacyjne wieże (wieża od wschodu pozostała zapewne z dawnego dworu). Nakryto je obeliskowymi hełmami, które częściowo zachodzą dekoracyjnie zwieńczone okienka, a od strony ogrodu przylegają wysokie kominy z bogatym detalem architektonicznym.

Od zachodu do pałacu dodano parterowe pomieszczenie dawnej oranżerii z dużymi oknami rozdzielonymi pilastrami. Pod nimi znajduje się wyrobiona w tynku pseudobalustrada [Szustakiewicz 1996]. Od zachodu do budowli pałacu przylega piętrowa galeria łącząca go z kaplicą.

Pałac zwieńczony jest wysokim mansardowym dachem z ozdobnymi lukarnami i ażurowymi pseudoattykami. Kryty blachą ciętą w drobne romboidalne łuski [Galicki i Sygietyńska 1967].

Układ wnętrz w pałacu jest dwutraktowy, a w częściach bocznych na parterze i poddaszu znajdują się korytarze rozdzielające trakty. Na osi mieści się kwadratowa sień z czterema kolumnami toskańskimi i odpowiadającymi im pilastrami przyściennymi. W lewej części mieści się drewniana, dwubiegowa klatka schodowa prowadząca na poddasze. Za sienią, na osi, znajduje się dwukondygnacyjna sala balowa z fryzem sztukateryjnym na konsolach oraz balkonem nad wejściem [Galicki i Sygietyńska 1967].

Pałac na skutek długoletniego zaniedbania i braku opieki (w tym opieki konserwatorskiej), obecnie jest w złym stanie technicznym. Z zewnątrz widoczne są ubytki w tynku oraz fragmentach zdobniczych elewacji i dachu. Zniszczone są płaskorzeźby występujące głównie w elewacji ogrodowej pałacu. W niektórych oknach brakuje szyb, a inne zabezpieczone są deskami. Zdeprawowany jest taras ogrodowy. Występują ubytki w balustradzie i schodach, widoczne jest także wkraczanie na jego teren roślin. Zniszczone jest również wejście od strony frontowej [Szymczyk 2004].

Kubatura: 11450 m³

Powierzchnia użytkowa: 875 m²

Kordegarda

Czas powstania: II poł. XIX wieku

Kordegardę zbudowano prawdopodobnie według projektu Władysława Hirschla. Usytuowana jest wraz z bramą w północno-wschodniej stronie parku. Ściany budynku są murowane z cegły, tynkowane. Dach natomiast ma drewnianą konstrukcję, pokrytą blachą. Kordegarda oparta jest na planie nieregularnym, złożonym z dwóch prostokątów i częściowo wpisanej w nie wieżyczki na planie koła.

Jednokondygnacyjny budynek z dwoma pomieszczeniami. Swoim wyglądem kordegarda nawiązuje do pałacu. Podobnie jak on ma mansardowy dach z lukarnami. Wieża nakryta jest stożkowym hełmem. Elewacje zostały poziomo boniowane, opilastrowane i zwieńczone szerokim belkowaniem. Występuje w niej również szereg otworów szczelinowych rozmieszczonych w taki sposób, aby sprawiały wrażenie otworów okiennych w klatce schodowej.

Brama jest nieco cofnięta w głąb w stosunku do ogrodzenia. Wrota bramy kute, wykonane z żelaznych prętów, których kształt przypomina włócznie. Dodatkowo, zostały ozdobione stylowym wzorem. Ujęte są słupami narożnie opilastrowanymi, z ozdobnymi zwieńczeniami i dekoracyjnymi lampami na żelaznych, wygiętych podstawkach. Od frontu na słupach umieszczono trzy herby: Pogoń - Sanguszków lub Ogińskich, Pomian - Łubieńskich i Junosza - Sobańskich. Po obu stronach bramy znajdują się furty, także wykonane z kutego żelaza [Marcjanik 1982].

Budowla obecnie nie jest użytkowana w sposób zgodny z pierwotnym przeznaczeniem. Stan jej zachowania można określić jako zły. W oknach brakuje szyb, a drzwi zostały zabite gwoździami, co uniemożliwia dostanie się do środka. Drzwi nie pasują stylem do budynku. Występują ubytki w tynku. Brakuje części elementów wyposażenia i wystroju (np. brakuje jednego lampionu na słupie bramy). Ściany obok zniszczeń wynikających z braku opieki i upływu czasu zostały zdeprawowane sprayowymi farbami [Szymczyk 2004].

Gmina: Wisłok

Sokule (lokalizacja - otoczenie Parku, teren proponowany do przyłączenia do Parku - strefa nr 1)

Czas powstania: XVIII/XIX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: dwór (*nr rejestru 1163 z dnia 22.05.1975*)

Użytkownik: osoba prywatna

Pierwotnie dobra Sokule należały do majątku Guzów. W 1827 r. zostały oddzielone od Guzowa i składały się z folwarku Sokule, Roków i Ulaszki. Ostatnim właścicielem połączonych dóbr była rodzina Sobańskich. Dwór w stylu klasycystycznym. Murowany z cegły, otynkowany. Budynek umieszczony na wysokim cokole. Szczyt elewacji frontowej murowany i wyłożony drewnem. Budynek dwutraktowy wzniesiony na planie prostokąta z sienią na przestrzał. Bryła dworku jednokondygnacyjna z mieszkalnym poddaszem, niepodpiwniczona. Od strony zachodniej siedmioosiowa elewacja frontowa. W środku elewacji portyk dwukolumnowy. Otynkowane kolumny podtrzymują dwuspadowy łamany daszek, zakończony frontem. Pole tympanonu deskowane oraz zdobione laskowaniem w kształcie promieni.

Dach czterospadowy z facjatami w elewacjach bocznych i lukarnami w elewacji frontowej i ogrodowej, kryty papą na deskowaniu.

Kubatura: 834 m³

Powierzchnia użytkowa: 216 m² [Sawicki 1994]

INNE BUDYNKI

Gmina: Bolimów

Bolimów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Chałupa drewniana, ul. Farna 14

Czas powstania: XVIII-XIX w.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: chałupa (*nr rejestru 101-XI-10 z dnia 29.03.1949 oraz z dnia 16.06.1961*)

Wolnostojący budynek drewniany z przechodnią wiatą. Zagrodę na tyłach budynku tworzą piwniczka ziemna i obora. Chałupa została założona na planie prostokąta. Układ wnętrza dwutraktowy z sienią nieosiową rozdzieloną pozostałościami butelkowatego komina. Podmurówka z kamienia polnego. Konstrukcja ścian węglowa, pozostałości wystające poza zrąb. Konstrukcje pomocnicze suminkowo-łęgkowe (elementy łączone na drewniane gwoździe). W elewacji frontowej dwie łątki przy węglach ścian działowych, w elewacji tylnej dwie łątki przy węglach ścian. Ściany z sosnowych desek, które uszczelniono trzcina. Otwory okienne i drzwiowe ujęte w łątki. W elewacji frontowej trzy okna są dwuskrzydłowe. W elewacji tylnej dwa okna i dwa otwory drzwiowe.

Konstrukcja dachu krokwiowo-płatwiowa. Dach naczółkowy, na deskach położona papa. Do południowej ściany budynku, pod dachem przylega drewniana wiata o konstrukcji słupowej wsparta na trzech słupach.

Kubatura: 170 m³

Powierzchnia użytkowa: 78 m² [Biernat 1983b]

Gmina: Nowy Kawęczyn

Suliszew (lokalizacja - Park)

Młyn

Czas powstania: 1 ćw. XX w.

Wpis do rejestru zabytków:

Użytkownik: przed wojną obiekt należał do rodziny Lipińskich. Po wojnie stał się własnością G.S. w Kamionie, a potem w Puszczy Mariańskiej. Obecnie własność prywatna.

Młyn zlokalizowany jest na północnym skraju wsi pomiędzy drogą Strobów - Skieriewice. Budynek piętrowy, ceglano-drewniany, nietynkowany. Wzniesiony na planie prostokąta z dostawionym od wschodu kwadratem - dobudówką. Złożony z sześciu prostokątnych pomieszczeń. Posadzki cementowe w części murowanej oraz podłogi z desek w części drewnianej. Drzwi wejściowe dwuskrzydłowe, okna dwudzielne, sześciopole i trójdzielne dwunastopole.

Elewacja wejściowa zwrócona na południe, dziesięcioosiowa, złożona z ceglanej ściany części zachodniej i drewnianej części wschodniej. Ściana zachodnia trójkondygnacyjna, w przyziemiu dostawiony pulpitowy daszek wsparty na dwóch drewnianych słupach. Otwór wejściowy flankowany dwoma parami prostokątnych okien. Druga kondygnacja z czterema analogicznie ukształtowanymi otworami okiennymi. Powyżej częściowo drewniana trzecia kondygnacja opatrzona pięcioma dwudzielnymi oknami. Ściana zachodnia elewacji na piętrze z jednym prostokątnym otworem okiennym. Elewacja wschodnia drewniana, trójosiowa, z parą prostokątnych okien w każdej kondygnacji. Elewacja północna dwunastoosiowa, ściany części murowanej rozczłonkowane zarówno oknami, jak i ślepymi wnękami okiennymi. Elewacja zachodnia rozczłonkowana trzema rzędami analogicznie zaślepionych przeźroczy.

Bryła złożona z trzech odrębnie zadaszonych części: pierwsza najdalej wysunięta ku wschodowi, kryta dachem dwuspadowym, dwie pozostałe pulpitowym. Strop części wschodniej belkowy z podsufitką, więźba dachowa krokwiowo-płatwiowa, dach kryty papą.

Kubatura: 1782 m³

Powierzchnia użytkowa: 250 m² [Krawczyk b(brak daty, zdjęcia z 1980)]

5.3 Zieleń komponowana

5.3.1 Parki podworskie i pałacowe

PARK

Na terenie Parku występują założenia **parkowe towarzyszące zespołom dworskim** w: Lisnej, Paplinie, Dolecku, Suliszewie, Lisowoli i Wycześniaku. W granicach Parku znajduje się również założenie **pałacowo-parkowe** w Nieborowie.

OTULINA I TERENY PROPONOWANE DO PRZYŁĄCZENIA DO PARKU

Na ich terenie również występują **parki podworskie** w następujących miejscowościach: Olszanka, Sokule, Wędrogów, Nowy Dwór, Babsk, Gołyń i Ossa.

W niedalekiej odległości od terenu zajmowanego obecnie przez Bolimowski Park Krajobrazowy i terenów proponowanych do przyłączenia do Parku, znajdują się parki w: Guzowie, Starym Drzewiczu, Chojnacie, Turowej Woli, Starym Rzędkowie, Trzciannie, Arkadii, Krasnowie, Woli Szydłowieckiej, Woli Pękoszewskiej, Kamionie, Zawadach oraz Pamiętnej.

WOJ. ŁÓDZKIE:

Gmina: Biała Rawska

Babsk (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 5)

Charakter parku: pałacowy

Czas powstania: 1833 r.

Powierzchnia parku: 19,1 ha

Elementy wodne: 0,3 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: pałac, wozownia, spichlerz, piwnica z lochem

Inne budynki: budynek biurowy, budynek gospodarczy, obory, stajnia, budynek mieszkalny, hydrofornia

Autor projektu parku: Adam Idzikowski

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 145/P/XI-3 i 146/P-XI-4 z dnia 26.10.1948 oraz nr rejestru 759 z dnia 27.12.1967

Park obejmuje teren falisty. Układ kompozycyjny oparty jest na jednej osi głównej przebiegającej od bramy wjazdowej poprzez dwór do zarośniętego obecnie stawu hodowlanego. Zamknięci osi stanowi aleja lipowa w układzie poprzecznym. W skład zaprojektowanego przez A. Idzikowskiego założenia wchodziły: założenie parkowe, 5 stawów rybnych oraz zabudowania folwarku. Część drzewostanu jest starsza i pochodzi z 1 poł. XVIII stulecia. Wśród drzew wyróżniają się zwłaszcza stare dęby.

Dopełnieniem układu przestrzennego założenia była oś widokowa na położony na kolejnym wzniesieniu kościół (w kierunku południowo-wschodnim) oraz dojazd do dawnego zajazdu (karczmy) [Biernat 1982e], [Bieleńska 1977f].

Gmina: Biała Rawska

Gołyń (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 6)

Charakter parku: krajobrazowy

Czas powstania: 2 poł. XIX w.

Powierzchnia parku: 3,9 ha

Elementy wodne: brak

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: brak

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 493 z dnia 16.09.1978

Gmina: Biała Rawska

Ossa (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 6)

Charakter parku: krajobrazowy, z elementami założenia regularnego

Czas powstania: pocz. XIX w., przebudowany w końcu XIX w.

Powierzchnia parku: ok. 15,0 ha

Elementy wodne: 5,5 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 580A z dnia 19.05.1982

Park w Ossie jest założeniem o charakterze krajobrazowym nawiązującym do ogrodów regularnych. Park leży na niedużym wzniesieniu, górującym nad pozostałym lasem zagospodarowanym jako park. Główny wjazd do parku znajdował się w przeszłości od strony wschodniej. Po północnej stronie drogi do dworu znajduje się sad, a za nim prawdopodobnie miejsce po dawnym stawie (obecnie zarośla). Brzegiem dawnego stawu biegnie droga zakończona aleją lipową, dalej zaś ciągnie się szeroki pas stawów.

Po dawnym dworze praktycznie nic nie pozostało, z wyjątkiem resztek fundamentów. Z dawnych zabudowań dworskich pozostała oficyna i obora. Na północ od miejsca, gdzie stał dwór leży nieduży plac (w przeszłości były tu barwne kwietniki). Leży on na stoku pochylonym w kierunku stawu, nad którym rosną dwa okazałych rozmiarów jesiony i modrzew. Na zachód od stawu biegnie druga aleja (jesionowa). Północno-zachodnią granicę parku stanowi rząd świerków, od którego na południowy-wschód rozciąga się łąka wykorzystywana jako

pastwisko. Od niej w kierunku zachodnim ciągnie się długi i szeroki pas stawów, obecnie zarośniętych i wypłyconych. Opisana wyżej część parku znajduje się po północnej stronie drogi będącej przedłużeniem wjazdu do dawnego parku. Na południe od tego drogi leżą dwa nieduże wzniesienia porośnięte sosnami. Między tymi wzgórzami w przeszłości zlokalizowany był dwór na osi północ - południe z widokiem na północ ku dolinie. Na południe od miejsca gdzie był dwór stoją budynki gospodarcze.

Park dzieli na dwie części droga biegnąca w kierunku wschód - zachód, która jest jedną z głównych osi kompozycyjnych układu. W części parku leżącego na wzgórzach dominującym elementem jest zieleń drzewiasta, natomiast we fragmencie północnym parku woda. Północna część parku leży na zboczach doliny, której środkiem płynie mały strumień, wpadający do długiego łańcucha stawów [Kucharski 1980].

Gmina: Bolimów

Krasnow (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park dworski (częściowo zniszczony)

Czas powstania: ok. 1912 r.

Powierzchnia parku: 5,5 ha

Elementy wodne: brak

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: 10 domków campingowych, pawilon, szopa drewniana

Autor projektu parku: Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 534 z dnia 05.05.1980*

Strefa ochrony konserwatorskiej: brak

Dwór w Krasnowie leżał w granicach Kolonii Bolimowskiej Wsi. Powstał prawdopodobnie na początku XX w., ponieważ brak go na Mapie Kwatermistrzostwa, nie wspomina o nim także Słownik Geograficzny K.P. Równocześnie z budową dworu założono park, którego projektantem był Stefan Celichowski. Ostatnim właścicielem Krasnowa był lekarz Tworowski. Nazwa dworu sugeruje, że założyciel i pierwszy właściciel Krasnowa mógł nazywać się prawdopodobnie Krasnowski. W latach 80-tych właścicielem był ZPB „Syntez” w Łowiczu, który urządził na terenie założenia ośrodek wypoczynkowy dla swoich pracowników.

Park w Krasnowie ma kształt zbliżony do trapezu. Położony jest na terenie pochylonym nieco na zachód w kierunku przepływającej w pobliżu rzeki Rawki. Cały obiekt dzieli się na trzy części: park, sad i pastwisko. Obecny wjazd do parku mieści się od strony północno-zachodniej. Do dworu prowadzi łukowata droga o nawierzchni żużlowej. Z prawej strony, niedaleko dworu widać pozostałości po dwu rzędach kasztanowców otaczających pierwotną aleję wjazdową. Na południe od dworu leżą dwie skupiny oddzielone od siebie wąską drogą, która kończy się w sadzie omijając pięć niewielkich domków campingowych. Przedłużenie skupiny w kierunku północno-zachodnim jest fragment gęstego szpaleru wiązu polnego, który w przeszłości oddzielał obecne pastwisko od parku. Zachowały się tylko fragmenty tego szpaleru. Na wschód od dworu rozpoczyna się urocza alejka (wielogatunkowa) biegnąca w kierunku szosy. Od szosy sad osłania różnogatunkowy szpaler. Część północna i północno-wschodnia parku jest znacznie uboższa w drzewa. Znajdują się tu domki campingowe i długi pawilon. Na zachód i północny-zachód od dworu rosną kępy drzew i krzewów. W wyniku prac prowadzonych przez ekipy ZPB „Syntez” mających na celu przystosowanie dworu i jego otoczenia do celów rekreacyjnych, park poniósł pewne starty w zieleni.

W części południowej obiektu w przeszłości stały zabudowania gospodarcze, z których pozostała tylko stodoła. Ta część parku służy obecnie jako pastwisko.

Park w Krasnowie ma prosty, funkcjonalny układ przestrzenny. Umiejętnie wykorzystano położenie terenu na zboczu doliny Rawki rozwijając park wzdłuż jednej osi kompozycyjnej prostopadłej od osi doliny. Oś przecina park nieco powyżej środka, usytuowane są (lub były) na niej: pierwotne wejście, aleja wjazdowa, gazon z kwietnikiem przed dworem i piękny okaz cyprysika. Dwór leży poza tą osią równoległe do niej. Od dworu biegły trzy osie widokowe: ku dolinie i rzece (zachowana), na południe ponad sadem ku skrajowi lasów Puszczy Bolimowskiej (zatarta samosiewami drzew) i ku północnemu-zachodowi z widokiem na Bolimów (częściowo

zatarta). Układ drzew był swobodny, w grupach i pojedynczo, natomiast geometryzacja układu dróg i szpalerów przydawała temu małemu obiektowi elegancji.

Park dworski w Krasnowie, mimo znacznego zaniedbania, jest pięknym akcentem w krajobrazie doliny Rawki [Kucharski 1979a].

Gmina: Bolimów

Wola Szydłowiecka (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park dworski (w stanie szczątkowym)

Czas powstania: XIX w. (przebudowany ok. 1908 r.)

Powierzchnia parku: ok. 3,0 ha

Elementy wodne: 0,73 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: -

Autor projektu parku: Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

Użytkownik: osoba prywatna

Strefa ochrony konserwatorskiej: ze względu na znaczne zniszczenia park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej.

Park dworski w Woli Szydłowieckiej praktycznie nie istnieje. Rosnące drzewa i krzewy są szczątkami dawnego założenia. Z dawnego ogrodu dworskiego pozostało kilka lip drobnolistnych i jesionów w południowo-zachodniej części parku, cztery świerki kłujące na południe od dworu i fragmenty szerokiego żywopłotu z lilaka z pięknym starym jesionem oraz kasztanowcowa aleja wjazdowa. Pozostałe części założenia uległy całkowitemu lub prawie całkowitemu zniszczeniu, pozostały po nich pojedyncze drzewa. W przeszłości było to niewielkie założenie wokół dworu leżącego na niewielkim wzniesieniu nad stawem. Wjazd znajdował się z zachodniej strony parku. Krótka ok. 70 m aleja kasztanowcowa kończyła się prawdopodobnie niewielkim gazonem leżącym przed frontem dworu. Na zachód od dworu mieściła się niewielka trawiasta polana przedzielona na pół rzędem drzew morwowych. Za polaną w kierunku zachodnim rozciągała się niewielka skupina jesionowo-lipowa, wewnątrz której biegła niewielka alejka. Skupina ta oddzielała zabudowania gospodarcze od dworu. Na południe i południowo-wschód od dworu znajdowała się większa od opisanej wyżej kępa drzew i krzewów. Południowym skrajem skupiny biegła droga (obecnie ścieżka) w kierunku kanału i dalej ku wsi Józefów. Na północ od dworu rosły dwa rzędy lilaka, które oddzielały staw od części frontowej ogrodu. Jedyna oś widokowa założenia biegła z tarasu w kierunku stawu i dalej ku polom.

Zieleń wokół stawów praktycznie nie istnieje. Przed frontem dworu znajduje się obecnie duży trawiasty plac ze studnią oraz czterema świerkami. Na wschód od ogrodu dworskiego w przeszłości znajdował się prawdopodobnie sad, który ciągnął się aż do kanału. Sad obecnie nie istnieje, na jego miejscu znajduje się pole i łąka.

Po zachodniej stronie założenia mieściły się zabudowania gospodarcze folwarku (m.in. wspomniana gorzelnia). Nie zachowały się ani zabudowania, ani drzewa otaczające je. Obecnie jest tam pole [Kucharski 1980b].

Gmina: Kowiesy

Chojnata (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park podworski

Czas powstania: ok. 1820 r.

Powierzchnia parku: 2,0 ha

Elementy wodne: brak

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: 3 budynki gospodarcze (w tym 1 nowy)

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 498A z dnia 16.09.1978

Użytkownik: osoba prywatna (Barbara Bahynowska)

Strefa ochrony konserwatorskiej: brak

Folwark pochodzi z XIX w., było tu wtedy rozległe domostwo i ogród warzywny. Właścicielami folwarku była rodzina Chojnackich – od ich nazwiska przyjęła się nazwa miejscowości, siedziby rodu. Na budynku znajdował się kartusz z herbem Trzaska. Z czasu budowy dworu datuje się aleja modrzewiwo-brzozowa, która od drogi wprowadza do ogrodu i do głównego wejścia do dworku. Założony wówczas ogród miał charakter użytkowy. Przed wejściem do dworu były jedynie urządzone rabaty kwiatowe i okrągły klomb otoczony żywotnikami. W końcu XIX w. urodził się tu kompozytor Jan Matlakiewicz, który mieszkał w dworku jeszcze w okresie międzywojennym. Po 1945 r. dwór przeszedł w ręce prywatnych właścicieli.

Ogród podworski w Chojnacie ukształtowany był w formę kwadratu. Kompozycja ogrodu opierała się na osiach w formie litery „T”: jedna oś złożona była w 1/5 części całego terenu i na niej oparto główny wjazd do dworku, na drugiej osi zlokalizowano dworek. Oś przechodząca symetrycznie przez budynek dworu jest również osią widokową. Oś podkreślona jest przez klomb w kształcie koła przed wejściem do dworu. Od osi widokowej prowadzi do dworu aleja obsadzona po obu stronach modrzewiami tworzącymi szpaler. Podkreśleniem osi widokowej na granicy południowej ogrodu jest obsadzenie złożone z grupy drzew z charakterystycznym prześwitem.

Układ przestrzenny oparty jest na zmodyfikowanym schemacie kwaterowym, zaktualizowanym wg panującej mody. Ponadto, w układ przestrzenny włączono zabudowania folwarczne, które w stanie częściowym przetrwały do dziś. Układ zabytkowego rozwiązania przestrzennego uległ zmianie poprzez parcelację folwarku, natomiast pozostał zachowany układ zabytkowy złożenia ogrodowego [Bielińska 1977a].

Gmina: Kowiesy

Lisna (lokalizacja - Park)

Charakter parku: krajobrazowy

Czas powstania: około 1900 r.

Powierzchnia parku: -

Elementy wodne: -

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: oficyna i stare budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

Gmina: Kowiesy

Paplin (lokalizacja - otulina Parku)

Charakter parku: przyrodniczy

Czas powstania: II poł. XIX w. – początek XX w.

Powierzchnia parku: 12,0 ha

Elementy wodne: 6,0 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: szopy i stare budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznan

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 496 z dnia 16.09.1978

Użytkownik: osoba prywatna

Strefa ochrony konserwatorskiej: brak

Z XV w. pochodzą pierwsze wzmianki na temat istnienia dóbr ziemskich i włości w obecnej wsi Paplin. Istniał też wtedy młyn wodny zbożowy. W pobliżu młyna były domy, a wśród gęstwin leśnych oczka wodne. Z czasem dom właściciela dóbr ziemskich został zbudowany na pobliskim wzgórzu. W II poł. XIX w. na miejscu starego dworu powstał nowy dwór. Razem z dworem powstał park. Park składał się z parku z dworem, systemu wodnego, łąk, pól i lasu. Obiekt usytuowano w łuku drogi prowadzącej z Kowies do Chrzczonowa. Granicą północno-wschodnią jest rzeka Chojnátka i wysokopienny las sosnowy. Granicą południową jest ściana lasu mieszanego, a południowo-zachodnią pola uprawne. W zasadzie jest to założenie przestrzenne w pełni wykorzystujące walory naturalne terenu: urozmaiconą przyrodę, różne systemy ekologiczne, różnice wysokości, rozległy krajobraz. Świadome usytuowanie dworu na wzgórzu, z widokiem z okien pokoi na położony niżej daleki krajobraz zamknięty linią lasu oraz wciągnięcie w układ rozległej przestrzeni od strony głównego wejścia świadczą o znakomitym warsztacie twórczym projektanta i o dobrym guście właściciela.

Głównym akcentem układu przestrzennego jest ozdobny obszerny dwór z niezbyt dużym, ale gęsto obsadzonym parkiem. Z najstarszego okresu pochodzą stare kasztanowce, którymi obsadzony jest najbliższy dworowiodcinek drogi. Park pochodzący z II połowy XIX w. został zaprojektowany w stylu „angielskim”, o krętych alejkach, obsadzony jest różnymi gatunkami drzew. Z początku obecnego wieku pochodzą nasadzenia świerków w szpalerze za stawami i przed dworkiem. Wg zebranych informacji od p. Zawadzkiego dowiadujemy się, że: „przed dworem był klomb obsadzony różami, 4 stawy hodowlane (1 mały trójkątno-półokrągły, w którym były ryby zimą) i 3 duże prostokątne, 1 staw owalny przy wjeździe od strony Kowies – to staw młynarski. Stał przy nim młyn (rozebrany w 1962 r.).”

Układ przestrzenny parku posiada jedną oś kompozycji, na której usytuowano dwór. Podkreśleniem osi kompozycji jest ślad dawnej alei lipowo-klonowej.

Układ przestrzenny założenia pozostał do dziś w niezmiennym kształcie. Zniszczeniu uległ system drózek i alejek [Bielińska 1977b].

Gmina: Kowiesy

Turowa Wola (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: dworski

Czas powstania: koniec XIX w.

Powierzchnia parku: 3,0 ha

Elementy wodne: 0,3 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwork

Inne budynki: budynki gospodarcze, kurnik, obora, stodoła, szopa

Autor projektu parku: Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 499 z dnia 16.09.1978

Użytkownik: osoba prywatna (p. Sieradzczy)

Wokół dworu zbudowanego w 1876 r. istniał niewielki park. W 1890 r. folwark zmniejszył obszar przez wydzielenie kolonii. W 1914 r. został kupiony przez Lucjana Karwowskiego. W 1961 r. dwór z parkiem,

stawami i zabudowaniami gospodarczymi kupił od Lucjana Karwowskiego Stanisław Binkiewicz. Przy dworku przed ostatnią wojną był urządzony piękny park z krętymi, uporządkowanymi alejami. Naprzeciwko ganku urządzone były klomb obsadzony różami. W latach 1912-1914 uporządkowano park, dosadzono szereg drzew, między innymi świerki. W 1914 r. istniały już 3 stawy, które w okresie międzywojennym zawierały obfitość ryb. Projekt parku pochodzi z 1911 r. Autorem porządkowania parku był słynny w Polce planista ogrodów Stefan Celichowski.

Układ przestrzenny obejmował:

- dwór z otaczającym parkiem jako dominanta układu,
- trzy stawy (od zachodniej, wschodniej i południowej strony dworu),
- część gospodarcza z zabudowaniami: oborą i stodołą – od strony zachodniej,
- sad z warzywnikiem od strony zachodniej,
- zabudowa wiejska (czworaki) od strony zachodniej.

Wjazd do dworku zachował się do dziś (fragment alei kasztanowcowej) od strony wschodniej dworu w kierunku Podlesin - Skierniewice.

Przez dworek przechodzi oś kompozycji, której symetria podkreślona jest trzema starymi drzewami rosnącymi od strony południowej dworu. Symetrię osi podkreślają też i inne elementy układu przestrzennego: dwa stawy leżą równolegle do siebie po obu stronach dworku. Z dawnej kompozycji układu przestrzennego pozostał fragment o pow. ok. 3,0 ha z dworem, szczątkami parku i zabudowaniami gospodarczymi. Z trzech stawów pozostały dwa, trzeci od strony wschodniej zarósł – jest dziś bagnistą łąką. Kompozycja parku zastała zniszczona poprzez wycięcie wielu drzew, zarośnięcie dróg ogrodowych i zaniedbanie parku [Bielińska 1977c].

Gmina: Kowiesy

Wędrogów (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 4)

Charakter parku: park dworski

Czas powstania: XIX w. – powstanie parku, przebudowa – pocz. XX w.

Powierzchnia parku: 3,5 ha

Elementy wodne: bark

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: -

Autor projektu parku: nieznany, przekształcenie Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 497 z dnia 16.09.1978

Użytkownik: osoba prywatna

Obiekt położony jest na wzgórzu skłaniającym się w kierunku północnym ku rzece Chojnatce. Dominującym akcentem kompozycji układu jest klasycystyczny dworek na sztucznie uformowanej płaszczyźnie, wyniesiony ok. 1,5 m ponad otaczający teren. Zamknięcie układu od strony północnej tworzy naturalna granica – rzeka Chojnatka, granicę wschodnią opierał na drodze dojazdowej z Warszawy do Rawy Mazowieckiej. Południowa granicę jest trudno dziś określić - zapewne była nią granica folwarku, którego pozostałości przetrwały do dziś.

Pierwotny układ przestrzenny ogrodu wraz z dworkiem opierał się na jednej osi północ - południe, którego północną granicę stanowiła rzeka Chojnatka. Był to zapewne układ sprzężony: ogrodu ozdobnego – klasycyzującego przed frontem budynku z podjazdem w kształcie owalu lub koła, z ogrodem krajobrazowym otulającym klasycystyczne założenie oraz ogrodem warzywnym na zapleczu dworku. Od dworu do głównej drogi prowadziła aleja kasztanowcowa (w kierunku południowym).

Z okresu międzywojennego datuje się zmiana założenia ogrodowego. Projekt wykonał S. Celichowski. Z tego czasu pozostał ślad alei brzozejowej prowadzącej od dworku w kierunku północno-wschodnim do drogi dojazdowej. Był to zapewne modernistyczny ogród krajobrazowy włączający w układ przestrzenny dalsze tereny położone po zachodniej stronie dworku. Ponieważ te tereny znajdowały się na gruntach podmokłych, w

rozwidleniu strumienia i rzeki Chojnatki, zapewne Celichowski zaprojektował układ sadzawek. Oś kompozycji przebiega przez środek dworu w kierunku północ - południe.

Z układu zabytkowego do dziś zachował się częściowo układ przestrzenny oparty na rzece. Kompozycje poszczególnych części parku uległa całkowitemu zniszczeniu. Układ drzew zmienił się poprzez dosadzenia po II Wojnie Światowej; nie zachował się układ kompozycyjny dróg i alej. W układ przestrzenny wprowadzono dwie sadzawki po zachodniej stronie dworu. Założono boisko szkolne [Bielińska 1977d].

Gmina: Kowiesy

Wola Pękoszewska (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park dworski

Czas powstania: koniec XIX w., rozbudowany w 1942 r.

Powierzchnia parku: 1,6 ha

Elementy wodne: brak

Budynki o wartościach zabytkowych: dworek i zabudowania gospodarcze

Inne budynki: -

Autor projektu parku: brak

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 495 z dnia 16.09.1978

Użytkownik: Gmina Kowiesy

Strefa ochrony konserwatorskiej: brak

Na miejscu dzisiejszego parku istniał dawniej niewielki ogród dworski. Był to typowy ogród towarzyszący większości posiadłości ziemskich, urządzony bez specjalnego zamysłu kompozycyjnego. Posiadał chłodnik grabowy, altankę, sad. W 1942 r. dokonano rozbudowy parku prawdopodobnie w oparciu o projekt Stefana Celichowskiego. Niewielkie założenie ogrodowe zostało wkomponowane w znacznie większy park krajobrazowy. W jego skład wchodziły ponadto sad i stawy, do których wiodła aleja lipowa.

Wejście do parku znajduje się od wschodu, tj. od drogi wiodącej z Rawy Mazowieckiej do Skierniewic. Od bramy wjazdowej aż do dworu wiedzie szeroka droga gruntowa, przechodząc przed dworem w podjazd. Wszystkie drogi i lejki, poza drogą wjazdową i szpalerem grabowym ulegają powolnemu zarastaniu i zatarciu, pojawiła się natomiast duża liczba ścieżek wydeptanych przez użytkowników parku. Została rozebrana szklana altanka. Nie ma już również pergoli łączącej dwór z parkiem.

Przed szkołą od strony południa miejsce dawnego trawnika zajęło boisko szkolne z placem zabaw. Na południe od budynku znajduje się duży plac zabaw dla dzieci z kilkoma huśtawkami i dwiema karuzelami. Cały teren wykorzystywany jest jako teren rekreacyjno-wypoczynkowy przez młodzież [Jost-Jakubowska 1977].

Gmina: Kowiesy

Zawady (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: szczątkowa grupa drzew

Czas powstania: II poł. XIX w.

Powierzchnia parku: 12,0 ha

Elementy wodne: 5,0 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: brak

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

W archiwaliach znaleziono informację mówiącą, że na początku XIV w. istniał folwark i dobra ziemskie należące do rodu Zawadzkich.

Klasykistyczny dworek został zbudowany w poł. XIX w. i wraz z otoczeniem był częścią dóbr własności Woli Pękoszewskiej. Po II Wojnie Światowej właścicielem był Górski mieszkający w Woli Pękoszewskiej. W 1976 r. dworek rozebrano; w jego miejscu przebiega kolejowa magistrała węglowa. Układ przestrzenny przestał istnieć.

Wg ustnych przekazów i przeprowadzonej wizji lokalnej wynika, że układem przestrzennym objęty był dwór z małym ogrodem ozdobnym (fragment drzewostanu pozostał), ogród owocowy i folwark rybny. Ślady stawów i system melioracyjny pozostały do dziś. Poza drzewami pod dom prowadził podjazd zakończony owalnym klombem z rabatami kwiatowymi. Całość założenia wyraźnie była podzielona na dwie części: system ogrodów i system wodny [Bielińska 1977e].

Gmina: Nieborów

Arkadia (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park krajobrazowo-sentymentalny

Czas powstania: od 1778 do 1820, lata 50-te XX w. rekonstrukcja parku wg projektu G. Ciołka

Powierzchnia parku: 16,0 ha

Elementy wodne: ok. 1,50 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: domek gotycki, świątynia Diany, przybytek arcykapłana, akwedukt, dom murgrabiego, domek gotycki,

Inne budynki: dom dozorczy

Autor projektu: Szymon Bogumił Zug, Helena Radziwiłłowa

Wpis do rejestru zabytków: park romantyczny (*nr rejestru 205/P-VI-3 z dnia 26.10.1948, nr rejestru 91-VI-1 z dnia 18.01.1962 oraz 145 z dnia 12.08.1967*), park (*nr rejestru 73/A z dnia 19.05.1982*) [Kucharski 1980c]

Użytkownik: Muzeum Narodowe w Warszawie

Arkadia - „kraj szczęścia i pokoju” - to romantyczne założenie ogrodowe w stylu angielskim stworzone przez księżnę Helenę Radziwiłłową w 1778 r. Park o powierzchni 16,6 ha projektował przy współdziałaniu księżnej Szymon Bogumił Zug. Opracował architektoniczną i ogrodową oprawę założenia. Niektóre późniejsze budowle projektował Henryk Ittar. Prace rzeźbiarskie wykonał Gioacchino Staggi, a malarskie Jan Piotr Norblin. W charakterze ogrodnika - dekoratora zatrudniony był od 1781 r. Wojciech Jaszczołd. Zgodnie z ówczesną modą na powrót do natury i uwielbieniem do antyku na terenie obiektu pojawiały się „antyczne” bądź „gotyckie” budowle, mające wywoływać nastrój beztrudnej idylli arkadyjskiej. Wielką rolę w krajobrazie arkadii odgrywała woda.

Pierwszymi budowlami, które powstały na brzegu spiętrzonego w 1781 r. wielkiego stawu arkadyjskiego, były Kaskada i Chata przy Wodosпадzie (1781), nieco później Przybytek Arcykapłana (1783) i Świątynia Diany (1783-1785) oraz Akwedukt (1784). W latach 1785-1789 został zbudowany na Wyspie Topolowej symboliczny Nagrobek Księżnej wzorowany na Grobowcu Jean Jacques Rousseau w Ermenoville, a także wzniesiona z polnych głazów Grota Sybilli, rustykalne Chatki Filemona i Baucydy oraz Łuk Kamienny, Zakątek Melancholii, Brama Czasu, krąg ołtarzowy na Wyspie Ofiar. W latach dziewięćdziesiątych kontynuowana była rozbudowa Arkadii pod kierunkiem Zuga. Powstał wtedy przylegający do Łuku Kamiennego Dom Murgrabiego i Domek Gotycki nad Grotą Sybilli [Piwkowski 1996].

W ostatnich latach XVIII w. zostało urządzone w Świątyni wewnątrz Gabinetu Etruskiego z neoklasykistycznym wystrojem i malowidłami Michała Płońskiego i Aleksandra Ormowskiego. Około 1800 r. nastąpił zwrot księżnej

ku estetyce ogrodu romantycznego [Strona internetowa: www.nieborow.art.pl]. W tym czasie ogród w Arkadii wyszedł z niewielkiego i zamkniętego dotychczas obszaru parku sentymentalnego na okoliczne rozległe pola, swobodnie wkomponowując osie widokowe i nowe budowle w rozległą przestrzeń otaczającego go naturalnego krajobrazu. Zamierzenia księżej z tego czasu realizował w Arkadii architekt Henryk Ittar. Powstał wtedy Grobowiec Złudzeń (1800), Cyrk Rzymski (1803) i Amfiteatr (1804). W latach 20-tych XIX w. powstał Domek Szwajcarski z otoczeniem i Ciepłarnia z rozległym polem kwiatowym w kształcie trapezu opartego o wschodnią ścianę Cyrku [Piwkowski 1996].

Gmina: Nieborów

Nieborów (lokalizacja - Park)

Charakter parku: park pałacowy, barokowy i krajobrazowy.

Czas powstania: koniec XVIII w., od 1774 r. kilkakrotnie przebudowany, w 1775 r. powiększony, 1870-1880 budowa parku krajobrazowego, początek XX w. przebudowa

Powierzchnia parku: 25,3 ha

Elementy wodne: 4,45 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: pałac, browar, oranżerie, spichlerz, budynki gospodarcze

Inne budynki: garaże, transformator

Autor projektu: Tylman z Gameren, Szymon Bogumił Zug

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 147-P-VI-2 z dnia 26.10.1948, nr rejestru 98/561 z dnia 12.09.1967 oraz 98 z dnia 19.05.1982 [Kucharski 1980d]

Użytkownik: Muzeum Narodowe w Warszawie

Ogród barokowy został zaprojektowany w latach 60-tych XVIII w. przez Szymona Bogumiła Zuga. W latach 1766-1768 kiedy założenie należało do Ogińskiego pałac otaczał regularny ogród barokowy. Najstarsza część ogrodu położona jest w obrębie wielkich szpalerów z dwoma kolistymi gabinetami „boskietami” ukształtowanymi z zieleni od strony południowej. Do dnia dzisiejszego zachowały się trzy zasadnicze elementy z tego ogrodu, które znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu: płaskie partery kwiatowe i gazony trawiaste, gabinety szpalerowe oraz kwatery z wysokopiennych boskietów. Ogólny schemat kompozycyjny najstarszego ogrodu był zgodny ze wskazaniami francuskiej XVII-wiecznej szkoły ogrodowej. Ogiński kontynuował prace w ogrodzie i kopanie kanału, które zapoczątkowali jego wcześniejsi właściciele Łochoccy. W 1774 r. pojawia się wzmianka o zbiorniku wodnym w postaci regularnego kanału w kształcie węgielnicy. Realizacja kanału jest zgodna ze wzorem francuskiej szkoły Le Notre’a. Po 1766 r. Ogiński kontynuował prace w ogrodzie, w wyniku których uformowano groble, szlamowano stawy oraz posadzono nowe drzewa.

Ogród w 1774 r. miał kształt zbliżony do dzisiejszego. Wydłużona aleja lipowa krzyżowała się od południa z szeroką promenadąpoprzeczną, obsadzoną kilkoma rzędami lip. Za wschodnią aleją znajdowały się ogrody inspektowe. W ciągu między starym ogrodem a kanałem mieściły się kwatery sadów i szkółki drzewek owocowych. Aleja nad kanałem obsadzona była lipami tworzącymi zwarty szpaler. W latach 1774-1775 Szymon Bogumił Zug wprowadził pewne zmiany do ogrodu. Zachował centralną część w postaci starego założenia. Zmiany dotyczyły głównie wschodniego pasma ogrodu. Został tam urządzony teatr ziemny w otoczeniu gabinetów szpalerowych, założono oranżerie, ogródek francuski i kwatery inspektowe; powstały również nowe gabinety szpalerowe na terenie między pałacem a zewnętrznym kolanem kanału. Ogród wzbogacono również o elementy klasycystyczne, m.in.: teatr na otwartym powietrzu, oranżeria z zimnym ogrodem kwiatowym oraz odpowiednie otoczenie kanału wodnego. Dwukondygnacyjną ścianę przeciwległego do pałacu szpaleru lipowego uformowano w części dolnej w arkady, a w części górnej strzyżono w kostkę.

Ogród obecnie posiada położone przed południową elewacją pałacu partery kwiatowe i niskie labirynty bukszpanowe oraz szeroką aleję lipową z trawnikiem dywanowym wytyczoną na osi założenia pałacowego, otoczoną symetrycznie rozplanowanymi po obu bokach gabinetami i boskietami, uformowanymi ze strzyżonych szpalerów grabowo-lipowych. Od strony zachodniej ogród opiera się o wielki kanał zaprojektowany w kształcie litery L. Długość ramion wynosi 330 m i 120 m z trzema basenami. Po II wojnie światowej został

zrekonstruowany przez prof. Gerarda Ciołka. Groblę oddzielającą kanał od dużego stawu wysadzano topolami i lipami, a drogę biegnącą równolegle do szosy skierniewickiej topolami. Między kanałem, groblą i drogą topolową rozciąga się dawniej „dzika promenada”, zwana również „Olszynką”. Była ona użytkowana za czasów ks. Michała Kazimierza Ogińskiego jako zwierzyńiec dla danieli. Po stronie wschodniej ogrodu zlokalizowano zabudowania gospodarcze pochodzące z końca XVIII w.: oranżerie, stajnia, wozownia oraz domki oficjalistów dworskich. Po stronie północnej pałacu, w okolicy dziedzińca dojazdowego położony jest Pawilon Myśliwski, mieszczący dzisiaj pokoje gościnne, zaś bliżej bramy budynek Manufaktury, wzniesiony przez Szymona Bogumiła Zuga. Obecnie mieści się w nim pracownia ceramiki artystycznej i biura administracji muzeum [Piwkowski 1996].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Doleck (lokalizacja - Park)

Charakter parku: krajobrazowy (zniszczony)

Czas powstania: pocz. XX w.

Powierzchnia parku: 1,5 ha

Elementy wodne: -

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: 3 budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 770 z dnia 25.08.1986*

Strefa ochrony konserwatorskiej: park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej.

Na początku XIX w. Doleck był średniej wielkości wsią. W 1827 r. było tu 23 domy i 155 mieszkańców. W 1875 r. folwark Doleck rozlokowany był na 674 morgach, do folwarku należał młyn wodny. Nieznani są właściciele majątku w XIX w. Wiadomo, że w 1921 r. dobra posiadała Maria Klimkiewiczowa. Od niej folwark kupił Wiktor Kurkiewicz za 330 tys. marek. W 1927 r. Doleck kupił za 180 200 zł Stanisław Głowinkowski, który w 1939 r. sprzedał połowę dóbr Eugeniuszowi Romańskiemu za 50 tys. zł. W 1945 r. w wyniku reformy rolnej majątek rozparcelowano. W latach 60-ych XX w. w dworku mieściła się szkoła podstawowa. Obecnie właścicielem dworku jest osoba prywatna – Stanisław Łukaszewicz.

Z dawnego niewielkiego założenia pozostało kilkadziesiąt drzew w różnym wieku. Przed elewacją frontową dworu rośnie kilka luźno rozmieszczonych drzew. Drzewa te zgrupowane są na zachód od dawnej alei wjazdowej do parku. Od południowej strony dworu rośnie sad. Na południowy-wschód od dworu rośnie rząd kasztanowców, który stanowił prawdopodobnie wschodnią granicę założenia. Brzegi przepływającej w pobliżu Rawki, która ogranicza park od zachodu i południa porastają stare drzewa, jak: wierzby, olchy, brzozy i kasztanowce.

Na wschód od dworku znajdują się zabudowania gospodarcze dawnego folwarku.

W przeszłości park w Dolecku był średniej wielkości założeniem ozdobno-użytkowym o charakterze krajobrazowym. Główny wjazd do parku mieścił się od strony północnej (prawdopodobnie w miejscu obecnego), droga wiodąca do dworu była obsadzona drzewami [Kucharski 1984b].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Nowy Dwór (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 5)

Charakter parku: dworski, zniszczony

Czas powstania: XX w, przebudowany w 1926 r.

Powierzchnia parku: 15,28 ha

Elementy wodne: ok. 1,0 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: pałac oraz budynki gospodarcze

Inne budynki: chlew, stodoła, piwniczka

Autor projektu parku: nieznany, projekt przebudowy Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 571 z dnia 20.06.1981*

Strefa ochrony konserwatorskiej: park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej.

Park w Nowym Dworze (właściwie jego resztki) leżą na stoku doliny Rawki. Teren jest bardzo urozmaicony wgłębieniami i wypukłościami terenu, starorzeczami oraz rowami. Do czasów dzisiejszych zachowała się praktycznie bardzo zniszczona zachodnia część założenia. Pałac znajduje się w środku dawnego parku, na krawędzi doliny Rawki. W przeszłości otwierała się stąd panorama na rzekę, jej starorzecza oraz łąki i pola za nimi położone. Obecnie widok ten został zasłonięty przez nowe zadrzewienia. Na południe od dawnych budynków gospodarczych folwarku, wzdłuż krawędzi doliny, rośnie rząd starych kasztanowców.

W przeszłości na rzece Rawce w granicach dawnego parku istniał mostek (teraz już nie). Prowadziła do niego droga, która dalej ciągnęła się za rzeką – prowadziła prawdopodobnie do młyna wodnego, który istniał w przeszłości w Nowym Dworze. Z północno-zachodniego krańca parku w kierunku dworu biegnie dość długa i dobrze zachowana aleja lipowa, będąca przedłużeniem alei prowadzącej od szosy Rawa Mazowiecka - Skierniewice w kierunku dawnego folwarku.

Całą zachodnią i południowo-zachodnią część dawnego ogrodu dworskiego zajmuje boisko sportowe i olbrzymia skupina go otaczająca. Tę część parku prawdopodobnie projektował S. Celichowski. Rosnące tu brzozy skupione są w małych kępach, a świerki w rzędach, pozostałe gatunki drzew rozmieszczone są nieregularnie.

Park w Nowym Dworze był obiektem o charakterze krajobrazowym, wykorzystującym malowniczą dolinę rzeki Rawki. Obecnie park stracił swój pierwotny charakter. Przez brak pielęgnacji nastąpiła dewastacja drzewostanu oraz powstawanie dzikich „ścieżek” [Kucharski 1979b].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Stary Rzędków (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: krajobrazowy

Czas powstania: poł. XIX w., przekomponowany w 1932 r.

Powierzchnia parku: ok. 5,5 ha

Elementy wodne: -

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: -

Autor projektu parku: 1932 r. - Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 572 z dnia 20.06.1981*

Gmina: Nowy Kawęczyn

Suliszew (lokalizacja - Park)

Charakter parku: krajobrazowy

Czas powstania: pocz. XX w.

Powierzchnia parku: ok. 3,5 ha

Elementy wodne: -

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: dwór, garaż

Autor projektu parku: nieznan

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis w ewidencji)

Strefa ochrony konserwatorskiej: resztki parku w Suliszewie nie kwalifikują się do ochrony konserwatorskiej.

Park dworski w Suliszewie praktycznie nie istnieje, a z dawnego założenia otaczającego dwór pozostało kilkanaście drzew. Dwór stoi na skraju skarpy doliny Rawki. Jest budynkiem murowanym, z mieszkalnym poddaszem. Dach dwuspadowy kryty blachą. Główne wejście do dworu jest od strony zachodniej. Nad wejściem zlokalizowano nieduży balkon. Wjazd do parku znajduje się od strony zachodniej. Zieleń ozdobną rosnącą najbliżej dworku w przeważającej części stanowią młode nasadzenia (lata 50-te). W skład dawnego założenia ogrodowego wchodził także sad, z którego zachowały się nieliczne drzewa owocowe. Do parku zaliczały się prawdopodobnie stawy leżące w dolinie Rawki. Z dawnego ogrodzenia, które zapewne otaczało park zachowała się jedynie brama w stanie szczątkowym.

W przeszłości wokół dworku istniało nieduże założenie ozdobno-użytkowe, które prawdopodobnie miało charakter krajobrazowy. Wykorzystano w nim atrakcyjne usytuowanie dworu (na skraju skarpy doliny Rawki). Kompozycja ogrodu oparta była na dwóch osiach: jedna wzdłuż doliny rzeki i druga prostopadła do doliny. Założenie miało jedną oś widokową, która jednocześnie była osią kompozycyjną układu. Z dworku w kierunku wschodnim można było zobaczyć Rawę i łąki w jej dolinie oraz Chojnatkę. Ogród zapewne łączył ciąg spacerowy z młynem oraz kompleksem stawów. Oba te obiekty leżą na jednej osi, prostopadłej do osi, na której stoi dwór. Zabudowania gospodarcze folwarku od dworu oddzielał sad i aleja lipowa biegnąca w kierunku Rawki [Kucharski 1984a].

Gmina: Nowy Kawęczyn

Trzecianna (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: dworski (w stanie szczątkowym)

Czas powstania: ok. 1820 r.

Powierzchnia parku: ok. 10,0 ha

Elementy wodne: ok. 1,0 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: 2 budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznan

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 915 z dnia 29.12.1967

Użytkownik: osoba prywatna

Strefa ochrony konserwatorskiej: park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej ze względu na znaczne zniszczenia obiektu

Źródła historyczne wspominają o folwarku i wsi Trzecianna. W 1827 r. było tu 28 domów i 226 mieszkańców [Słownik 1892]. Była to wówczas własność Adama Brandoty Trzińskiego. Ostatnim właścicielem Trzecianny przed wybuchem II Wojny Światowej był Zygmunt Trziński.

Zachowane szczątki parku świadczą o jego regularnym układzie. Czas powstania dworu, jego usytuowanie i styl oraz zachowane szczątki wskazują, że był to ogród klasycystyczny. Park powstał prawdopodobnie na kanwie jeszcze starszego założenia o charakterze regularnym. Dwór usytuowany jest w południowej części założenia parkowego, zwrócony elewacją frontową w kierunku południowym. Obecnie używany wjazd został przesunięty

w stosunku do resztek starej bramy. Dawna brama umieszczona była na wprost wejścia do dworu. W południowo-zachodniej części założenia leży nieduży zarastający staw oraz resztki zabudowań gospodarczych.

Z dawnego układu dworskiego zachowały się jedynie szczątki w postaci fragmentów alei, rzędu kasztanowców oraz pojedynczych starych drzew. Kompozycja układu jest mało czytelna. Na podstawie zachowanych resztek parku można stwierdzić, że było to założenie w kształcie prostokąta, wewnątrz którego znajdował się drugi prostokąt otaczający dwór. Obecnie park nie przedstawia żadnej wartości ozdobnej [Kucharski 1979c].

Gmina: Skierniewice

Pamiętna (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park krajobrazowy (stan szczątkowy)

Czas powstania: pocz. XX w.

Powierzchnia parku: ok. 12 ha

Elementy wodne: ok. 0,11 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: szklarnie, budynki gospodarcze

Autor projektu parku: Stefan Celichowski

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis do ewidencji)

Użytkownik: osoba prywatna

Strefa ochrony konserwatorskiej: szczątki parku nie kwalifikują się do ochrony konserwatorskiej z powodu nikłej wartości krajobrazowej i kompozycyjnej.

Na początku XX w. powstał w Pamiętnej nowy park wokół dworu w miejscu dawnego folwarku.

Szcątki parku w Pamiętnej leżą na stokach płytkiej doliny środkiem, której biegnie rów. Obszar zajmowany przez park ma kształt zbliżony do trapezu. Z dawnego założenia zachowało się jedynie kilkanaście drzew. Wjazd do obiektu pozostał w miejscu dawnego. Droga za bramą biegnie w kierunku zabudowań gospodarczych. Po lewej stronie rośnie w rzędzie kilka kasztanowców. W przeszłości droga tuż za bramą rozgałęziała się na dwie: jedna biegła do zabudowań gospodarczych (wciąż istnieje), a druga (nie istnieje) do bramy. W północno-zachodniej części dawnego parku znajduje się staw otoczony zwartą grupą drzew i krzewów.

Po dawnym założeniu pozostały jedynie szczątki parku, które wykorzystywane są jako sad [Kucharski 1980e].

WOJ. MAZOWIECKIE:

Gmina: Puszcza Mariańska

Kamion (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: dworski

Czas powstania: początek XIX w., przebudowany w 1911 r.

Powierzchnia parku: 2,33 ha

Elementy wodne: staw, ok. 0,75 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór – obecnie szkoła

Inne budynki: 1 budynek murowany, 2 szopy drewniane

Autor projektu parku: Stefan Celichowski (przebudował)

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru A/531 z dnia 05.05.1980

Użytkownik: osoba prywatna

Park dworski w Kamionie leży na lewym zboczu doliny Rawki. Jest to obiekt średniej wielkości, zachowany w stosunkowo dobrym stanie. Do dworu wiedzie alejka o żuźlowej nawierzchni (tuż przy bramie znajduje się potężny okaz topoli). Wzdłuż alejki rozmieszczone są luźno i nieregularnie młode drzewa (klony i jesiony). Po kilkudziesięciu metrach alejka rozwidła się omijając duży kolisty trawnik znajdujący się przed wejściem do dworu. Jest na nim małe boisko, a obok kępa starych lip. Na wprost wejścia do pałacu rozpoczyna się krótka alejka rozcinająca trawnik na dwie nierówne części. Alejka z obu stron wysadzana jest żywopłotem z przyciętego modrzewia. Na wschód od dworu znajduje się nieduży staw, który otacza zwarta gęstwina drzew. Podobny staw znajduje się od strony zachodniej. Z tyłu za dworem znajduje się trzeci staw (największy) z malowniczą wierzbą płaczącą i świerkami. Północno-zachodnia część parku jest mniej dostępna, bowiem w większej swej części jest podmokła. Część ta stanowi najbardziej romantyczny zakątek parku. Zachodnią i południowo-zachodnią część parku zajmował prawdopodobnie sad.

Dwór usytuowano przy krawędzi skarpy, skąd otwiera się widok na dolinę Rawki. Z jego położenia, kształtu i rozmieszczenia stawów oraz układu starych alei w zachodniej części parku wynika, że pierwotne założenie musiało mieć charakter geometryczny. Zostało przekształcone w XIX w. w związku z rozbudową gospodarczej części założenia (gorzelnia, sad).

W 1911 r. Stefan Celichowski wykonał projekt nowego parku na bazie już istniejącego. Konfrontując projekt wykonany przez S. Celichowskiego ze stanem obecnym można stwierdzić, że granice nie uległy większym zmianom, podobnie jak układ kompozycyjny. Zmieniły się natomiast stosunki ilościowe drzew. Alejki i ścieżki widokowe częściowo uległy zniszczeniu (szczególnie w części północno-zachodniej parku). Uległy zatarciu osie widokowe. Stawy ulegają zarastaniu i wypłycaaniu [Kucharski 1979d].

Gmina: Puszcza Mariańska

Lisowola (lokalizacja - Park)

Charakter parku: park krajobrazowy, zniszczony

Czas powstania: 2 poł. XIX w.

Powierzchnia parku: ok. 8,5 ha

Elementy wodne: 0,18 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: dwór, budynek gospodarczy

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: brak (wpis w ewidencji)

Strefa ochrony konserwatorskiej: park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej ze względu na nikłe wartości kompozycyjne i historyczne oraz z powodu znacznego zniszczenia obiektu.

Park w Lisowoli leży na łagodnym stoku doliny małej rzeczki, dopływu Rawki. Dwór stoi na skraju skarpy tej doliny. Na wprost budynku znajduje się nieduży - kształtem zbliżony do prostokąta - staw, a na zachód od niego był drugi znacznie mniejszy. Obydwa stawy są częściowo zarośnięte i wypłacone. Między nimi w przeszłości znajdował się mostek i śluza, która pozwalała spiętrzać wodę, które obecnie są zniszczone.

Do parku prowadzi wjazd od strony południowej, z drogi Skierniewice - Mszczonów stanowiący współcześnie zwykłą polną drogę. W kierunku północnym od niej znajduje się budynek gospodarczy. W kierunku wschodnim od dworu zlokalizowana jest polna droga biegnąca do wsi Lisowowola. W pobliżu drogi rosną trzy stare kasztanowce (jedne z najstarszych drzew w parku). Od wschodu, zachodu i północy dwór otacza trawnik wykorzystywany jako pastwisko. Na północ płynie bezimienna rzeczka (dopływ Rawki), a dalej znajdują się tereny wykorzystywane gospodarczo jako pola i łąki. Teren parku otoczony jest za wszystkich stron gęstymi różnogatunkowymi zaroślami. Zachodnią część parku stanowi różnogatunkowy las. Południowym skrajem

biegnie alejka rozpoczynająca się koło dworu, a kończąca się przy skarpie w pobliżu cieku [Kucharski 1979e].

Gmina: Puszcza Mariańska

Olszanka (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 3)

Charakter parku: park dworski, zniszczony

Czas powstania: pocz. XX w.

Powierzchnia parku: 1,51 ha

Elementy wodne: -

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: 2 zniszczone budynki i 1 piwnica

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 469 z dnia 01.12.1977*

Użytkownik: Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Brzezinach.

Strefa ochrony konserwatorskiej: park nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej.

Dwór w Olszance został wybudowany na początku XX w., prawdopodobnie ok. 1910 r. W tym samym czasie powstał także park. Dnia 01.02.1929 r. zmarł Józef Rapacki (inicjator budowy i pierwszy właściciel dworu), a nowym właścicielem dworu został jego syn Władysław Rapacki. Władysław Rapacki zm. W 1974 r. i od tego czasu dwór stał opuszczony. W niedługim czasie po śmierci właściciela pożar całkowicie zniszczył dwór i zabudowania dworskie.

Park w Olszance stanowi mały i stosunkowo młody obiekt. Kształtem zbliżony jest do rombu. Założenie założono na terenie płaskim, zlokalizowanym kilkaset metrów od rzeki Korabiewki. Obiekt jest parkiem typu leśnego, podzielonym na dwie części. Część wschodnia parku, w której stoją jeszcze resztki dworu, charakteryzuje się znacznym udziałem gatunków drzew i krzewów. Zachodnia część obiektu stanowi fragment boru sosnowego z nielicznymi kępami tawuły i śnieguliczki. Wjazd do parku zlokalizowano od strony południowej. Tuż za bramą wjazdową zachował się nieduży gazon ze szczątkami rzeźby po środku. Za nim w przeszłości mieścił się dwór (obecnie stoją ocalałe fragmenty ścian budynku). Alejki i ścieżki z dawnego założenia uległy zniszczeniu. Za dworem znajduje się piwnica z wejściem od strony wschodniej oraz studnia z resztkami pompy. W przeszłości park był powiązany kompozycyjnie z otaczającym go lasem, natomiast nie miał żadnych powiązań widokowych z okolicą [Kucharski 1979f].

Gmina: Puszcza Mariańska

Wyczesniak (lokalizacja - Park)

Charakter parku: krajobrazowy

Czas powstania: lata 30-te XX w. i lata 60-te XX w.

Powierzchnia parku: ok. 7,5 ha

Elementy wodne: ok. 0,8 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: dwór

Inne budynki: zabudowania mieszkalne, gospodarcze

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 768 z dnia 23.08.1986*

Użytkownik: Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej (Zakład Pielęgnacyjno-Opiekuńczy Fundacji SFSW i Ośrodek Wczasowo-Kolonijny i Zielonych Szkół)

Na zachodnim krańcu miejscowości Wycześniak leży dawny folwark Żerań. Wycześniak położony jest przy szosie Skierniewice – Mszczonów ok. 13 km na wschód od Skierniewic.

Park w Wycześniaku jest młodym ogrodem. Powstał zapewne wraz z całym kompleksem zabudowań dworskich w I poł. lat 30-tych XX w. Wskazują na to daty umieszczone na budynkach dworskich oraz drzewostanie, który w przeważającej części jest dość młody. Nie wiadomo nic o dworze i otaczającej go zieleni sprzed 1932 r. Wielkość majątku sugeruje, że mogły istnieć bardzo skromne zabudowania dworskie. Żerań był reprezentacją, a nie folwarczną rezydencją Stefana Żerańskiego. Dwór i otaczający go park powstał prawdopodobnie ok. 1933 r. (data umieszczona na budynkach dworskich).

Park dworski w Wycześniaku jest niedużym, stosunkowo młodym założeniem ogrodowym o charakterze krajobrazowym. Od strony północnej znajduje się brama wjazdowa. Do dworu prowadzi aleja wjazdowa obsadzona niskim żywopłotem z ligustru. Dwór jest budynkiem murowanym, jednopiętrowym, bez większych wartości architektonicznych. Front znajduje się od strony wschodniej. Tuż przy bramie leży nieduży parking. Po obu stronach alei wjazdowej znajdują się skupiny drzew. Przed frontem dworu aleja rozszerza się i biegnie dalej w kierunku zabudowań gospodarczych. Pochodzą one z 1933 r. (data na budynkach) i zostały zbudowane przez Stefana Żerańskiego (inicjały SŻ). Na wschód od zabudowań gospodarczych dawnego folwarku znajduje się długi staw, przez który przepływa mały ciek (bez nazwy). Na zachodnim brzegu stawu, w pobliżu niedużej wysepki, stoi kilkanaście domków campingowych.

W zachodniej części obecnego założenia stoi duży budynek mieszkalno-socjalny Dom Wysłuzonego Spółdzielcy. Wszystkie rosnące tu drzewa są młode i zostały posadzone w latach 60-tych po wzniesieniu budynku [Kucharski 1984c].

Gmina: Wiskitki

Guzów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park krajobrazowy

Czas powstania: po 1911 r.

Powierzchnia parku: 15,4 ha

Elementy wodne: 2,14 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: pałac, kaplica przypałacowa, brama z kordegardą

Inne budynki: dom mieszkalny (dawna plebania)

Autor projektu parku: Walerian Kronenberg i Franciszek Szanior

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 42 z dnia 20.06.1981*

Użytkownik: właściciel prywatny (rodzina Sobańskich) oraz parafia p.w. św. Feliksa de Valois

Strefa ochrony konserwatorskiej: aby zapobiec powstawaniu dalszym zniszczeń i ujemnym w skutkach działaniom obiektów znajdujących się w sąsiedztwie zabytku należy wyznaczyć strefę ochrony konserwatorsko-krajobrazowej, której celem będzie chronienie walorów przyrodniczych, kulturowych oraz krajobrazowych założenia pałacowo-parkowego w Guzowie. Zasięg przestrzenny strefy wewnętrznej ochrony konserwatorsko-krajobrazowej (dawne granice założenia wraz ze stawami na południe od parku) i strefy zewnętrznej (150 m).

W czasie, kiedy Guzów należał do rodziny Sobańskich dokonano przebudowy pałacu, jak również zmiany otoczenia wokół samej budowli. W 1911 r. powstał projekt parku rozciągającego się na południe i wschód od pałacu.

W założeniu widoczne były pewne elementy wczesnobarokowych ogrodów ozdobnych. Charakterystyczna dla baroku była aleja gazonowa, będąca jednocześnie główną osią widokową oraz partery kwiatowe. Drugi element zbliżający park w Guzowie do ogrodów barokowych stanowiły promieniście rozchodzące się osie widokowe z pałacu. Dzięki tym elementom część zachodnią założenia można było określić jako założenie ogrodowe nawiązujące stylem do XVII-wiecznych krajobrazowych założeń barokowych. Wschodnia część to natomiast typowy XIX-wieczny ogród krajobrazowy. Część ta obsadzona była kępami drzew i krzewów zróżnicowanymi gatunkowo, pomiędzy którymi występowały liczne trawiaste wnętrza ogrodowe. Swobodny bieg ścieżek po łagodnych łukach oraz pojawiające się gdzieś sztucznie usypane pagórki dopełniały krajobrazowego charakteru tego fragmentu założenia. Pojawiały się także elementy łączące oba te style. Zaliczyć można do nich m.in. kopce i grotę [Kucharski 1979g].

Założenie pałacowo-parkowe w Guzowie zostało oparte na dwóch równoległych do siebie osiach kompozycyjnych. Główną oś stanowiła oś pałacu, której przedłużeniem była aleja gazonowa w części zachodniej parku. Drugą oś stanowił rozbudowany układ wodny we wschodniej (krajobrazowej) części. Układ wodny składał się z trzech zachowanych stawów o nieregularnej linii brzegowej połączonych ze sobą wzajemnie. Stawy tworzą jednobiegunowy układ stanowiący podłużny wariant przestrzenny w parku. Środkowy, największy staw wzbogacono o sztucznie utworzoną wyspę z grotą. Nad stawami przewieszono były mostki (obecnie zachowały się dwa) [Kulus 1989].

Przed pałacem na jego osi znajdował się gazonowy podjazd z kwietnikiem. Otoczony był po obu stronach grupami drzew [Kulus 1989]. Wjazd do parku był od strony wschodniej przez bramę z kordegardą. Za bramą rozpoczynała się aleja wjazdowa, która wiodła w kierunku północno-zachodnim i kończyła się podjazdem [Kucharski 1979g]. Tuż za bramą z kordegardą biegnie aleja obsadzona kasztanowcami. Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji drzewostanu w parku można stwierdzić, że drzewa te zostały posadzone po drugiej wojnie światowej, a nie w trakcie realizacji projektu. Obecnie wjazd do parku jest od strony północnej [Szymczyk 2004].

Na południe od pałacu znajdowała się aleja gazonowa z regularnie posadzonymi lipami na obrzeżach. Na jej początku, tuż za tarasem, znajdował się nieduży parter kwiatowy z dwoma gazonami po bokach. W połowie alei mieścił się kolejny parter kwiatowy z półkolistymi gazonami po obu jej stronach. Akcentem kończącym aleję miał być parter kwiatowy na planie koła [Kucharski 1979g].

Według projektu na terenie założenia znajdowały się cztery kopce widokowe. W pobliżu pałacu na wysokości parterów kwiatowych znajdowały się dwa kopce (zachodni i wschodni) rozmieszczone symetrycznie do alei gazonowej. Z projektowanych i realizowanych czterech kopców istnieją obecnie dwa. Najlepiej zachował się kopiec zachodni zlokalizowany w części założenia zajętej przez parafię. Ustawione są na nim trzy krzyże i drewniana kapliczka. Pozostał także kopiec wschodni z dawną lodownią usytuowany przy pałacu. Z dawnej lodowni pozostały murowane ściany w podstawie kopca [Szymczyk 2004].

Układ kompozycyjny założenia jest częściowo zachowany. Powstałe zniekształcenia to skutek długoletniego braku zabiegów pielęgnacyjnych i opieki konserwatorskiej. W czasie od powstania parku po 1911 r. do dnia dzisiejszego nie zostały wprowadzone żadne zmiany projektowe dotyczące jego stylu i kompozycji. Największą ingerencją w pierwotny kształt założenia było wydzielenie części parku na potrzeby parafii św. Feliksa.

Na dzień dzisiejszy całe założenie pałacowo-parkowe w Guzowie ma charakter krajobrazowy i trudno jest wyróżnić część krajobrazową oraz regularną założenia. Niekontrolowany rozrost drzew i krzewów sprawił, że w parku przeważają swobodne układy roślinne. Grupy drzew z biegiem lat rozszerzały swój zasięg przestrzenny. Z geometrycznych układów roślinnych zachowały się obie aleje: aleja na osi pałacu i dawna aleja wjazdowa. Uległy jednak pewnym zniszczeniom. Zachowały się również w znacznej mierze dawne szpalery grabowe.

Z dwóch osi kompozycyjnych założenia w pełni czytelna w terenie jest oś wodna, natomiast oś oparta na pałacu uległa częściowemu zatarciu.

Elementy wyposażenia ogrodu są w złym stanie. Zniszczeniu uległy na skutek upływu czasu, braku opieki i dewastacji dotychczasowych użytkowników. Park jest tylko fragmentarycznie ogrodzony.

Na przestrzeni minionych lat pewnym zmianom uległ układ komunikacyjny. Do lat dzisiejszych pozostały fragmenty alei gazonowej, która dawniej stanowiła oś główną założenia. Zachowała się również dawna aleja dojazdowa do pałacu od strony kordegardy. Część z dawnych ścieżek jest możliwa do odczytania w terenie. Z biegiem lat zanikły węższe i rzadziej używane. Powstały również nowe przeđepty.

Układ wodny nie uległ większym przekształceniom, jednak obecnie zaniedbany wymaga oczyszczenia i udrożnienia systemu drenującego [Szymczyk 2004].

Gmina: Wiskitki

Sokule (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 1)

Charakter parku: park dworski

Czas powstania: XVIII w. (kilkakrotnie przebudowywany w XIX i XX w.)

Powierzchnia parku: 1,13 ha

Elementy wodne: dwie sadzawki poza granicami parku

Budynki o wartościach zabytkowych: murowany dwór

Inne budynki: dwa budynki gospodarcze

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 560 z dnia 20.06.1981*

Park w Sokulu jest niewielkim jednoosiowym założeniem. Kształtem przypomina prostokąt, w środku którego stoi mały dworek. Od południowo-zachodniej strony prowadzi do budynku ok. 40-metrowa ocieniona aleja wjazdowa. Przed dworem znajduje się kolisty podjazd. Na południe od tej alei rośnie gęsta skupina drzew, której południowo-zachodnia część została wycięta i zamieniona na pole. Podobna skupina rośnie po północnej stronie alei. Od dworu w kierunku północno-zachodnim biegnie wąska ścieżka do studni znajdującej się poza parkiem. Od strony południowo-wschodniej zlokalizowane jest drugie wejście do parku istniejące od ok. 70 lat.

Na tyłach dworu, na jego osi, rozciąga się duża prostokątna polana (obecnie porośnięta siewkami drzew i krzewów). Wokół niej biegnie półkolistą aleją obsadzoną jednostronnie (od strony polany) grabami i lipami. Za polaną rozciąga się już zawarty starodrzew. Na północ i północny-zachód od tej grupy drzew znajduje się nieduży sad, a dalej na południowy-zachód od niego łąka z dwiema niewielkimi sadzawkami.

Park dworski w Sokulu stanowi dobrze zachowany obiekt. Główne ciągi komunikacyjne - aleje, drogi, ścieżki - używane są podobnie jak dawniej, pojawiły się natomiast nowe zadrzewienia [Kucharski 1980f].

Gmina: Wiskitki

Stary Drzewicz (lokalizacja - otoczenie Parku)

Charakter parku: park krajobrazowy

Czas powstania: lata 30-te XX w.

Powierzchnia parku: 2,0 ha

Elementy wodne: 0,06 ha

Budynki o wartościach zabytkowych: brak

Inne budynki: dwór, 2 budynki gospodarcze, szopa drewniana

Autor projektu parku: nieznany

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 724 z dnia 01.06.1984*

Użytkownik: właściciel prywatny

Strefa ochrony konserwatorskiej: park jest młodym założeniem i nie kwalifikuje się do ochrony konserwatorskiej

Park w Starym Drzewiczu jest niedużym założeniem. Droga dojazdowa wiedzie z kierunku południowego. Dwór jest budynkiem jednopiętrowym, murowanym, o dachu pokrytym blachą. Posiada przybudówki, które sprawiają, że bryła jest rozczłonowana. Od strony frontowej dworu rośnie kilka kasztanowców i robinii. Na północ od niego stoją dwa budynki gospodarcze oraz drewniana szopa. Park od drogi oddziela szpaler robinii, za którym leży nieduży młody lassek. W północnej części założenia, za budynkami gospodarczymi, znajduje się nieduży

staw o regularnym kwadratowym kształcie. Otoczony jest drzewami, z przewagą wierzby. W pobliżu zachodniego brzegu zbiornika rosną dwa równoległe do siebie szpalery leszczynowe przypominające aleję. Wschodnią część dawnego założenia ogrodowego zajmuje pastwisko otoczone robiniami i kępami lilaka.

W przeszłości na miejscu obecnego parku istniał prawdopodobnie zupełnie inny. Ostatni właściciele przebudowali jednak całość dostosowując dwór i otaczający ogród do swoich potrzeb. Można przypuszczać, że było to jednoosiowe założenie z dworem i stawem na osi. Zabudowania gospodarcze mieściły się prawdopodobnie po drugiej stronie drogi. Zachowały się ich fundamenty. System wodny parku i otoczenia był bardziej rozbudowany od obecnego (wskazują na to liczne rowy, w dużej części już zakopane) [Kucharski 1983].

5.3.2 Cmentarze i miejsca pamięci narodowej

PARK

Na terenie Parku znajduje się **cmentarz wojenny** żołnierzy poległych w czasie walk I i II Wojny Światowej w Joachimowie Mogiły oraz **cmentarz przykościelny** w Jeruzalu.

OTULINA I TERENY PROPONOWANE DO PRZYŁĄCZENIA DO PARKU

Znajdują się tu **cmentarze przykościelne** i **parafialne** (Bartniki, Puszcza Mariańska, Kurzeszyn) oraz **cmentarz wojenny** żołnierzy niemieckich z I Wojny Światowej w Wólce Łasieckiej.

W niedalekiej odległości od terenu zajmowanego obecnie przez Bolimowski Park Krajobrazowy i terenów proponowanych do przyłączenia do Parku znajdują się **cmentarze przykościelne** (Miedniewice, Chojnata, Bełchów, Bolimów i Stara Rawa), **cmentarze żydowskie** (Bolimów i Wiskitki) oraz **cmentarze wojenne**: żołnierzy niemieckich w Bolimowskiej Wsi i Huminie, żołnierzy rosyjskich z czasów I Wojny Światowej w Wiskitkach, żołnierzy polskich z 1939 r. w Kompinie oraz zbiorowa mogiła żołnierzy AK z II Wojny Światowej w Ulaskach.

WOJ. ŁÓDZKIE:

Gmina: Bolimów

Bolimowska Wieś (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz wojenny z I Wojny Światowej (żołnierzy niemieckich)

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 897 z dnia 21.12.1992

Cmentarz nieczynny. Założony na rozwidleniu dróg z Bolimowa do Żyrardowa i do Miedniewic. Kształt regularny zbliżony do trójkąta [Siwiec 1991a].

Data założenia: po walkach w 1915 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,45 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: z 1915 r.

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, kaplica w odbudowie, nagrobki przyścienne i płyty

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Bolimów

Bolimów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz przykościelny

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół parafialny p.w. św. Trójcy (*nr rejestru R.96-VI-5 z dnia 29.03.1949 oraz 107 z dnia 15.08.1961*)

Cmentarz nieczynny. Zlokalizowany w centrum Bolimowa, na południe od rynku. Cmentarz ma regularny kształt prostokąta z kościołem w centrum [Bonusiak 1993a]

Data założenia: 1675 r. (konsekracja kościoła)

Powierzchnia cmentarza: 0,18 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, brama, kościół (1635), kaplica pogrzebowa

Pomniki przyrody: brak

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 939 z dnia 19.11.1993*

Gmina: Bolimów

Bolimów (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz żydowski.

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 898 z dnia 21.12.1992*

Cmentarz nieczynny. Położony przy ul. Cmentarnej w pobliżu cmentarza rzymsko-katolickiego. Teren wokół cmentarza ma kształt prostokąta, ograniczony nasypem.

Data założenia: 2 poł. XIX w.

Powierzchnia cmentarza: ok. 2500 m²

Najstarszy istniejący nagrobek: brak danych (teren zrujnowany)

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: płyty nagrobne ok. 5 sztuk (daty nieznane – może więcej przysypanych jest ziemia), mogiły [Siwiec 1991b].

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Bolimów

Humini (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 938 z dnia 10.11.1993*

Cmentarz nieczynny. Zlokalizowany przy drodze Bolimów-Aleksandrów (Warszawa) ok. 300 m od drogi do Kurabki w Huminie. Obiekt ma regularny układ [Siwiec 1990].

Data założenia: 1915 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,12 ha (WKZ 0,44 ha)

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, pomnik

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Bolimów

Joachimów - Mogiły (lokalizacja - Park)

W lesie, na skraju wsi stoi pomnik upamiętniający potyczkę stoczoną przez oddział Władysława Stroynowskiego 7 lutego 1863 r. w czasie powstania styczniowego. Poległo w niej 14 powstańców [pl.wikipedia.org].

Gmina: Bolimów

Joachimów - Mogiły (lokalizacja - Park)

Cmentarz wojenny (mauzoleum) żołnierzy z I i II Wojny Światowej

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 994 A z dnia 22.06.1995*

Cmentarz nieczynny (mauzoleum) – potocznie zwane przez okolicznych mieszkańców „Rotundą”. Obiekt usytuowany jest na południowy-wschód od Bolimowa, przy drodze biegnącej przez wieś Joachimów-Mogiły (ok. 0,5 km za nią) [Bonusiak 1993b]. Mauzoleum stanowi zbiorową mogiłę 1200 bezimiennych ofiar wojny zagazowanych w 1915 r. W 1990 r. na cmentarzu złożono prochy 2500 żołnierzy niemieckich poległych podczas II Wojny Światowej, których ekshumowano z cmentarza na Powązkach. Obiekt ma regularny kształt kilku okręgów wpisanych jeden w drugi, na środku umieszczony jest krzyż. Nazwiska pochowanych żołnierzy widnieją na tablicy pamiątkowej, którą odsłonięto podczas uroczystego otwarcia obiektu w dniu 5.10.1991 r. Otwarcia dokonali przedstawiciele władz niemieckich: H. Roensch i H.O.Weber. W 1993 r. obiekt odwiedził Hans Dietrich Genscher przebywający z oficjalną wizytą w Polsce.

Data założenia: 1915 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,18 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: mogiły żołnierzy

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, mogiły, krzyż

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Bolimów

Wólka Łasiecka (lokalizacja - otulina Parku)

Cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich z I Wojny Światowej

Wpis do rejestru zabytków: brak wpisu do rejestru zabytków

Cmentarz nieczynny. Położony wśród pól, pomiędzy dwoma drogami, wzdłuż których przebiega luźna zabudowa wsi. Cmentarz założony na planie prostokąta, całość była ogrodzona wałem i płotem z siatki. W czasie II Wojny Światowej na cmentarzu pochowano lotnika rosyjskiego [Bonusiak 1994].

Data założenia: 1915 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,12 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: 1915 r.

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: nagrobek gen. Ernesta Hardera (zm. w 1915 r.)

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy (wał), pomniki wolnostojące, mogiły, resztki pomnika

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Kowiesy

Chojnata (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 906/A z dnia 22.01.1993*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: Kościół p.w. św. Marcina (*nr rejestru 529-XII-15 z dnia 08.04.1950 oraz 274 z dnia 29.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 884 z dnia 29.12.1670*), ogrodzenie (*nr rejestru 906/A z dnia 22.01.1993*)

Cmentarz nieczynny. Cmentarz rzymsko-katolicki zlokalizowany na skraju wsi Kowiesy, przy drodze utwardzonej od Kowies do Woli Pękoszewskiej. Układ regularny [Siwiec 1991c].

Data założenia: pocz. XVII w.

Powierzchnia cmentarza: 2,1 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: tablica epitafium z 1612 r. Stanisław Zawadzki. Tablica znajduje się na zewnętrznej ścianie kościoła koło drzwi (po prawej stronie).

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, brama, kościół z 1636 r., dzwonnica

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Kowiesy

Jeruzal (lokalizacja - Park)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 963 z dnia 18.05.1994*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św. (*nr rejestru 889 z dnia 29.12.1967*) i dzwonnica (*nr rejestru 890 z dnia 29.12.1967*)

Wokół kościoła postawionego na miejscu cmentarza grzebalnego prawdopodobnie z XIII lub XIV w. Założenie kościelne usytuowane jest w zachodniej części wsi, ok. 200 m na zachód od drogi Łajszczew - Raducz, na niewielkim wniesieniu. Od południa i zachodu teren zadrzewiony. Na południe od założenia nowy cmentarz grzebalny. Cmentarz przykościelny założony na planie wieloboku (prostokąta ze ściętymi rogami) z kościołem w centrum i dzwonnica od zachodu [Bonusiak 1993c].

Data założenia: 1798 r.

Powierzchnia cmentarza: ok. 0,2 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, brama, kościół z 1798 r., dzwonnica.

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Kowiesy

Ulsaki (lokalizacja - otoczenie Parku)

Mogiła zbiorowa żołnierzy AK z II Wojny Światowej.

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 907 z dnia 22.12.1992

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: Mogiła żołnierzy AK (nr rejestru 907 z dnia 22.12.1992)

Cmentarz nieczynny. Mogiła położona jest w lesie, na jego południowo-wschodnim skraju od strony wsi, ok. 100 m od zabudowań, po zachodniej stronie drogi Zawady - Ulaski, ok. 30 m od niej. Wokół mogiły las mieszany z przewagą sosny. Ogrodzenie (metalowe) mogiły na planie kwadratu z pomnikiem pośrodku. Grób ofiar terroru wraz z tablicą pamiątkową i obeliskiem kamiennym [Bonusiak 1995].

Data założenia: marze 1944 r.

Powierzchnia cmentarza: 4 m²

Najstarszy istniejący nagrobek: nagrobna płyta współczesna

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: Napis na płycie: „W marcu 1944 r. z rąk hitlerowskich siepaczy polegli za Polskę żołnierze AK ppor. Wojciech Goldhaar sp. Szkot, szer. Bracia Bodych, szer. Kwiatkowski, szer. N.N. Cześć ich pamięci.”

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Nieborów

Bełchów (otoczenie Parku)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 973/A z dnia 30.06.1994

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół p.w. św. Macieja (nr rejestru 973/A z dnia 30.06.1994),

Cmentarz nieczynny.

Założenie kościelne wraz z cmentarzem zlokalizowane w centrum wsi, pomiędzy drogami Skierniewice - Bobrowniki i Skierniewice - Stachlew, ok. 200 m na północny-wschód od rzeki Skierniewki. Cmentarz założony został na planie symetrycznego wieloboku z kościołem usytuowanym w centrum oraz kapliczkami w zachodnich narożach [Bonusiak 1993d].

Data założenia: II poł. XII w.

Powierzchnia cmentarza: ok. 0,24 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, brama, kościół (1866 r.), 2 kaplice, 2 krzyże misyjne

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Nieborów

Kompina (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz wojenny żołnierzy polskich z 1939 r.

Wpis do rejestru zabytków: nr rejestru 911A z dnia 21.12.1992

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Cmentarz nieczynny. Znajduje się przy szosie z Kompiny w stronę Zarostowa (Łowicz) na zachód od kościoła. We wrześniu 1939 r. w walce z najeźdźcą hitlerowskim poległo wielu żołnierzy Wojska Polskiego.

Zwłoki ich spoczywają na cmentarzu wojskowym. Cmentarz składa się z dwudziestu czterech kwater. Na centralnej znajduje się tablica z napisem: „*Poległym za Ojczyznę w wielkiej bitwie nad Bzurą 1939 Kompina.*” *I druga z napisem „W XXV lecie walk pod Bzurą w hołdzie poległym turyści Łodzi Bydgoszczy i Poznania”* [Kosiorek 1977] i [Siwiec 1991d].

Data założenia: 1939 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,3 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: 1939 r. - mogiły żołnierzy

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy (pręty stalowe), brama, płyty, mogiły, pomnik

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Nowy Kawęczyn

Stara Rawa (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz (d. grzebalny)

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 811A z dnia 22.11.1991*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: kościół (*nr rejestru 596-XII-20 z dnia 22.08.1954 oraz nr rejestru 286 z dnia 29.12.1967*), dzwonnica (*nr rejestru 596-XII-20 z dnia 22.08.1954 oraz 912 z dnia 29.12.1967*), kaplica grzebalna p.w. św. Juliusza (*nr rejestru 553-XII-18 z dnia 29.04.1950 oraz nr rejestru 29.12.1967*)

Cmentarz nieczynny. Cmentarz wokół kościoła z 1731 r. przy utwardzonej drodze równoległej od szosy Rawa Mazowiecka – Skierniewice. Kształt owalny, wokół kościoła, 2 grobowce zabytkowe [Siwiec 1986a].

Data założenia: poł. XVIII w.

Powierzchnia cmentarza: 0,22 ha (działka nr 293 - 0,45 ha)

Najstarszy istniejący nagrobek: 1840 r. Józefa Prandota – Trzeciński, 1850 r. Felicysyma Lemańskiego

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur kamienny, brama, kościół drewniany, dzwonnica drewniana

Pomniki przyrody: brak, ale postulowane do uznania 4 drzewa (wiązy)

Gmina: Rawa Mazowiecka

Kurzeszyn (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 5)

Cmentarz grzebalny

Wpis do rejestru zabytków: (zachodnia część cmentarza) *nr rejestru 86 z dnia 10.04.1992*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: zachodnia część cmentarza wpisana do rejestru zabytków

Cmentarz czynny. Cmentarz rzymsko-katolicki leży przy szosie z Rawy Mazowieckiej do Skierniewic [Siwiec 1986b].

Data założenia: I poł. XIX w.

Powierzchnia cmentarza: 0,96 ha (wolna 0,5 ha)

Najstarszy istniejący nagrobek: 1814 r. Jakub Bykowski oraz 1848 r. tablica na słupie starej bramy Walenty Lenka

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur kamienny, brama (1875),

Pomniki przyrody: brak

WOJ. MAZOWIECKIE:

Gmina: Puszcza Mariańska

Bartniki (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 4)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 958A/z 01.03.1994*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Cmentarz nieczynny. Przylega od południowego-wschodu do założenia kościelnego, które zlokalizowane jest na południowo-wschodnim krańcu wsi, po południowo-zachodniej stronie drogi Bartniki - Puszcza Mariańska [Bonusiak 1993e].

Data założenia: 1909 r.

Powierzchnia cmentarza: ok. 0,2 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: bramy, kościół p.w. św. Antoniego (1909), drewniany krzyż misyjny

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Puszcza Mariańska

Puszcza Mariańska (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 4)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 962/A z dnia 02.03.1994*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: Kościół p.w. św. Michała Archanioła (*nr rejestru 242-XII-3 z 08.04.1950 oraz 80 z dnia 29.12.1967*), ogrodzenie kamienne (*nr rejestru 962/A z dnia 02.03.1994*)

Cmentarz nieczynny (założono nowy cmentarz grzebalny). Założenie przykościelne usytuowane w centrum wsi, ok. 500 m na północ od drogi Skierniewice - Mszczonów [Bonusiak 1993f].

Data założenia: 1673 r. (pochówki zakonników z Zakonu Marianów)

Powierzchnia cmentarza: 0,24 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mur ogrodzeniowy, kościół (1673), brama, figury (króla Jana Sobieskiego, ojca Stanisława Papczyńskiego, N.M. Panny) drewniany krzyż

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Wiskitki

Miedniewice (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz przykościelny

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 983A z dnia 17.11.1994*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: Kościół p.w. Nawiedzenia N.M.P i św. Józefa (dawny klasztor o.o. Reformatorów) (*nr rejestru 384/62 z dnia 02.02.1962*)

Cmentarz nieczynny. Cmentarz rzymsko-katolicki, przykościelny. Założenie klasztorne wraz z cmentarzem usytuowane jest na południowym krańcu wsi, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez wieś. Teren przyklasztorny oparty na planie prostokąta. Od południa i północy ujęty krużgankami. Cmentarz zlokalizowany z frontu założenia [Bonusiak 1993g].

Data założenia: 1681

Powierzchnia cmentarza: 0,25ha

Najstarszy istniejący nagrobek: Tablica nagrobna wmurowana w ogrodzenie z 1914 r.

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: Tablice wmurowane w ogrodzenie

1. Pionier A. Bautenberg zm. 27.12.1914
2. Neumann zm. 20.12.1914
3. Helena z Brzozowskich Majcher z dziećmi, Franciszkiem i Franciszką zm. 12.1914

Elementy cmentarza: mur (1798), brama, kościół (1737), Figura N.M. Panny (1798)

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Wisłok

Wisłok (lokalizacja - otoczenie Parku)

Dawny cmentarz żydowski

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 878 z dnia 07.04.1992*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Cmentarz nieczynny. Zlokalizowany na południe od cmentarza rzymsko-katolickiego, przy bocznej drodze – ul. Guzowska. Cmentarz o nieregularnym kształcie [Siwiec 1991e].

Data założenia: ok. poł. XIX w.

Powierzchnia cmentarza: 0,88 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: częściowo rozpadający się mur, nagrobki wolnostojące i płyty

Pomniki przyrody: brak

Gmina: Wisłok

Wisłok (lokalizacja - otoczenie Parku)

Cmentarz wojenny z I Wojny Światowej (żołnierzy rosyjskich)

Wpis do rejestru zabytków: *nr rejestru 922 z dnia 21.12.1992*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków: brak

Cmentarz nieczynny.

Cmentarz położony w północno-zachodniej części Wisłok, przy drodze prowadzącej w kierunku zachodnim do wsi Morgi. Po drugiej stronie drogi cmentarz żydowski [Bonusiak 1992].

Data założenia: 1915 r.

Powierzchnia cmentarza: 0,17 ha

Najstarszy istniejący nagrobek: brak informacji

Groby o znaczeniu historycznym lub osób szczególnie zasłużonych: brak

Elementy cmentarza: mogiły, krzyż drewniany

Pomniki przyrody: brak

5.3.3 Aleje

Gmina: Biała Rawska

Babsk (lokalizacja - otoczenie Parku, propozycja korekty granic Parku - obszar nr 5)

Wpis do rejestru zabytków: aleja lipowa, *nr rejestru 1155 z dnia 14.06.1974 oraz A/423/1155 z dnia 05.05.1980*

Ogólna długość zadrzewienia lipowego w Babsku wynosi ok. 430 m. Z alei można wyróżnić 3 odcinki:

1. od trasy Katowice - Warszawa w kierunku wschodnim wzdłuż drogi od Białej Rawskiej
2. od drogi do wejścia do kościoła
3. rząd lip za kościołem

Odcinek 1

Długość zwartej drzewostanu lipowego tego odcinka wynosi ok. 280 m. Przebieg alei w terenie wyznacza droga Babsk - Biała Rawska. Aleja rozpoczyna się przy wlocie drogi Babsk, a kończy na poziomie ogrodzenia kościelnego z jednej strony i cmentarza z drugiej. Aleję tworzy lipa drobnolistna. Na tym odcinku rośnie 31 drzew - w rzędzie lewym (północnym) 15 lip, a w rzędzie prawym (południowym) 26 lip. Drzewa zostały posadzone po obu stronach asfaltowej drogi, w odległości ok. 6 m od osi drogi i oddzielone od niej płytkim rowem o szer. 0,8 m.

Odcinek 2

Długość alei przed kościołem wynosi ok. 85 m. Lipy sadzone zostały w koronie gruntowej drogi, po obu jej stronach, w odległości ok. 3 m od jej osi. Droga ta odchodzi od trasy Babsk - Biała Rawska. Aleję tworzy razem 14 drzew, z czego po stronie prawej rośnie 7 lip drobnolistnych i po stronie lewej także 7 lip drobnolistnych.

Odcinek 3

Długość zadrzewienia za kościołem wynosi ok. 70 m. Lipy rosną w jednym rzędzie. Posadzono je w koronie drogi gruntowej, w odległości ok. 1,5 m od jej osi. Zadrzewienie dochodzi do ogrodzenia kościelnego. Druga (północna) strona lip z dawnej alei została wycięta już po wojnie. Wiek drzew w alei szacuje się ponad 130 lat [Kurzac 1978a].

Zabytkowa aleja Arkadia - Nieborów - Łasieczniki

Gmina: Bolimów i Nieborów

Aleja Nieborów - Łasieczniki (lokalizacja - fragment w otulinie, otoczenie Parku)

Gmina: Nieborów

Aleja Nieborów - Piaski (lokalizacja - fragment w otulinie, otoczenie Parku)

Gmina: Nieborów

Aleja Arkadia - Nieborów (lokalizacja - Park)

Wpis do rejestru zabytków: aleja Nieborów - Łasieczniki oraz aleja Nieborów - Piaski (*nr rejestru A/1150/296 z dnia 05.05.1980*), aleja Arkadia - Nieborów (*nr rejestru 1150 z dnia 14.06.1974*)

Zabytkowa aleja Arkadia - Nieborów - Łasieczniki ciągnie się wzdłuż trasy z Łowicza do Bolimowa na odcinku między wsiami Mysławem (Arkadia) i Łasiecznikami. Aleja jest znaną trasą turystyczną międzynarodową i krajową. Droga, wzdłuż której rosną drzewa przylega do terenów wsi: Arkadia, Nieborów, Zygmuntów, Piaski oraz Łasieczniki. Aleja należy do dwóch gmin: Nieborów i Bolimów.

Długość alei wynosi ok. 7 km, w tym zadrzewienie lipy drobnolistnej ciągnie się przez ok. 5,5 km. Aleję w głównej mierze stanowi lipa drobnolistna. W skład drzewostanu tworzącego aleję wchodzi również takie drzewa, jak: topole, wierzby, olsze, jesiony oraz wiązy. Aleja rozpoczyna się w odległości ok. 600 m od wschodniego brzegu parku Arkadia i biegnie w kierunku południowo-wschodnim do Nieborowa, a dalej w kierunku wschodnim. Kończy się przy skrzyżowaniu drogi z gościńcem do Łasiecznik. Na wysokości Nieborowa od alei w kierunku południowo-zachodnim odchodzi odgałęzienie do wsi Piaski. Drzewa posadzone zostały po obu stronach drogi asfaltowej w odległości ok. 7 - 8 m od jej osi i oddzielone od drogi płytkim rowem. Drzewa na odcinku Arkadia - Łasieczniki oczyszczone są do wys. 4 - 6 m, natomiast na odcinku Nieborów - Piaski pnie pozostały nieoczyszczone z odroślami. Z pomiarów odległości drzew wykonanych na potrzeby inwentaryzacji wynika, że pierwotnie były one sadzone w odległościach 6 - 8 m. Wyniki uzyskane z pomiarów drzew wskazują, że wiek alei wynosi ponad 200 lat.

Cała aleja dzieli się na cztery odcinki:

1. od Arkadii do skraju lasu (Uroczysko Park Nieborowski)
2. od wsi Zygmuntów do Nieborowa (przy rozwidleniu drogi do Skierniewic)
3. od Nieborowa do Bolimowa
4. boczne odgałęzienie z Nieborowa do wsi Piaski

Odcinek 1

Aleja w terenie wyznaczona jest przez przebieg trasy Łowicz - Nieborów. Droga przebiega przez pola uprawne. Długość zwartego zadrzewienia na tym odcinku wynosi ok. 1560 m. Na odcinku zinwentaryzowano 210 drzew, w tym: 196 lip, 4 wierzby, 4 sosny, 2 klony, 1 topolę i 1 dąb. W lewym (północnym) rzędzie wyróżniono 97 lip, zaś w rzędzie prawym (południowym) 99 lip.

Odcinek 2

Odcinek zaczyna się przy rozwidleniu dróg z Nieborowa do Skierniewic. Po prawej stronie drogi znajduje się bór sosnowy, po lewej pola uprawne i pastwiska. Długość zwartego zadrzewienia na tym odcinku wynosi ok. 800 m. Rośnie tu 105 drzew, w tym: 98 lip, 5 wierzb, 1 olsza, 1 wiąz. Po lewej stronie drogi rośnie 46 lip, po prawej 52 lipy.

Odcinek 3

Długość odcinka Nieborów - Łasieczniki wynosi ok. 3 km. Na tym odcinku zinwentaryzowano 626 drzew. W lewym rzędzie rośnie 330 lip oraz kilka wierzb i jedna grusza polna, natomiast w rzędzie prawym 252 lipy, ok. 20 wierzb, kilka topoli i dwa jesiony. Jest to najładniejszy i najcenniejszy zachowany fragment alei.

Odcinek 4

Na odcinku Nieborów - Piaski rośnie 112 drzew, w tym ok. 80 lip, kilka wierzb, olsz, topoli i wiązów. Lipy zostały posadzone rzadziej w odległości 10 - 11 m. Aleja na tym fragmencie kończy się przy mostku, na wysokości pierwszych zabudowań wsi Piaski [Kurzac 1978b].

Zabytkowa aleja lipowa Nowy Dwór - Rawa Mazowiecka

Gmina: Nowy Kawęczyn

Nowy Dwór (lokalizacja - otoczenie Parku)

Wpis do rejestru zabytków: aleja lipowa (nr rejestru 538 z dnia 05.05.1980)

Stare zadrzewienie lipowe ciągnie się wzdłuż drogi biegnącej od trasy Rawa Mazowiecka - Skierniewice do wsi Nowy Dwór w kierunku wschodnim. Ogólna długość alei w Nowym Dworze wynosi 1250 m, w tym długość zwartego zadrzewienia pięciu odcinków wynosi ok. 700 m. Aleja w przeważającej części złożona z lipy drobnolistnej. Oprócz tego gatunku stwierdzono także sporadycznie lipę szerokolistną i pojedynczo, dużo młodsze wiekowo, jesiony wyniosłe oraz brzozę brodawkowatą. Razem zmierzono i zinwentaryzowano 109 drzew, z czego po stronie północnej 56 drzew, a po stronie południowej 53 drzewa. Drzewa sadzone są rzędem

po obu stronach utwardzonej drogi o smołowatej nawierzchni, poza jej korona, w odległości ok. 4 m od osi drogi i oddzielone od niej wąskim rowem o szerokości ok. 1 m. Obwody pni wahają się przeciętnie od 2,5 m do 3,5 m. Ogólnie stan zdrowotny drzew jest dobry. Wiek alei nie przekracza 150 lat. Wiek i genezę tej alei należy wiązać z budową dworu i parku dworskiego w Nowym Dworze, z którymi aleja ta jest związana kompozycyjnie [Kurzac 1978c].

5.4 Struktura układu osiedleńczego

Na terenie PARKU występuje zabudowa rozproszona. Są to pozostałości wcześniejszych osad i wsi. Charakterystyczne dla tego obszaru są wsie ulicówki (np. Borowiny, Łubno, Doleck, Paplin, Ziemiary, Smolarnia) i osiedla typu „przysiółki”, obejmujące kilka do kilkunastu zagród (Huta Partacka, Huta Gazdowska, Esterka, Dzwonkowice). W dolinie Rawki spotkać można budynki zagród młyńskich lub ich pozostałości (Suliszew, Doleck, Kamion, Samice, Ruda), podobnie wzdłuż Chojnatki (Kowiesy, Wędrogów, Paplin). W granicach Parku nie występują większe zespoły osadnicze. Na uwagę zasługują również wieś Olszanka będąca przedwojennym lotniskiem.

OTULINĘ PARKU oraz SĄSIEDZTWO OTULINY charakteryzuje znacznie większe zagęszczenie zabudowy. Na tych obszarach znajdują się wsie gminne Puszcza Mariańska, Kowiesy, Nowy Kawęczyn, Bolimów, Nieborów, Wiskitki (trzy ostatnie szczególnie interesujące ze względu na zachowany historyczny układ urbanistyczny; układ urbanistyczny Bolimowa objęto opieką konserwatorską – wpis do rejestru zabytków). Licznie występujące na tym terenie zabudowania podworskie, niestety, najczęściej są w bardzo złym stanie technicznym. Interesujące są charakterystyczne dla końca XVIII w. układy zabudowy folwarczno-dworskiej o układzie: dwór (folwark) - osiowej zabudowy wsi (ulicówki) - kościoła parafialnego. Poszczególne elementy mogły być podkreślone układem alejowym. Pozostałości tego typu układu przestrzennego można obserwować w Korabiewicach i Nieborowie.

Bolimów

Centralnym punktem wsi jest rynek miejski w kształcie prostokąta. Układ ulic w mieście jest przedłużeniem dróg, które przechodzą przez Bolimów i rozchodzą się regularnie z czterech rogów rynku. Sieć ulic ułożonych równolegle i prostopadłe przecina się pod kątem prostym. Nazwy ulic wiązały się z położeniem wzdłuż określonego traktu, np. Sochaczewska, Łowicka, czy Rawska. Zabudowa była i wciąż jest ciasna – domy przylega blisko do siebie [Kaliński 1993].

Nieborów

Wieś nieborowska jest typową ulicówką z cechami dworskiej osady zakładanej, położonej na osi dwóch ośrodków dyspozycyjnych – dworu i kościoła. W ostatnich kilkudziesięciu latach wieś została rozbudowana poza pierwotny układ ulic [Piwkowski 1996].

Wiskitki

Ośrodkiem rozplanowania wsi jest obszerny, prostokątny rynek oparty pierzeją północną o szosę błońską. Zabudowa rynku zwarta, murowana, jedno- i dwukondygnacyjna z XIX i XX w. Kościół parafialny zlokalizowany jest przy południowo-wschodnim narożniku rynku.

Przy ul. Kościuszki pozostało kilka drewnianych domów z 1 poł. XIX w. Domy usytuowane kalenicowo, kryte dachami [Galicka 1967].

Wykaz obiektów układu osiedleńczego (domy i zagrody) objętych ochroną konserwatorską (znajdujących się w ewidencji konserwatorskiej) zawiera załącznik Nr 1.

5.5 Etnografia

Na podstawie opracowania: Welc-Jędrzejewska J. 1996: *Plan Ochrony Bolimowskiego Parku Krajobrazowego. Faza 2 Środowisko historyczno-kulturowe. Charakterystyka, stan, zmiany, przekształcenia, z uzupełnieniami.*

Pod względem etnicznym obszar analiz nie jest spójny. Etnografowie wyróżniają tu następujące podregiony:

- księżacki (ziemia łowicka),
- nieborowsko-bolimowski,
- rawski,
- mszczonowsko-wiskicko-sochaczewski.

Podregiony różnią się znacznie używaną gwara, ubiorem ludowym, typem budownictwa. Najciekawszy z nich jest podregion księżacki znany w całym kraju jako ziemia łowicka [Welc-Jędrzejewska 1998].

Pomiędzy rzekami Mrogą i Rawką rozciągają się gwary łowickie, dalej na wschód są gwary mazowieckie. Proces niwelacji gwar najdalej posunięty jest na terenach bardziej uprzemysłowionych lub pozostających w zasięgu oddziaływania wielkich miast, np. okolice Żyrardowa zachowały jedynie resztki starych gwar.

Pod koniec XVIII w i pierwszych latach XIX w. poczęła występować pewna, dość wyraźna odrębność stosunkowo nielicznej grupy wsi leżących wokół Nieborowa i Bolimowa. Były to dobra stworzone przez Michała Hieronima Radziwiłła i jego żonę Helenę z Przeździeckich. Przy pomocy całego szeregu zarządzeń administracyjnych ingerowali oni w sprawy związane z budownictwem chłopskim, wyposażeniem wewnątrz, odzieży itp.

Działalność Radziwiłłów miała duży wpływ na kulturę ludową wsi wchodzących w skład ich dominium. Pewne relikty tej odrębności zaobserwować można było jeszcze stosunkowo niedawno.

Duży wpływ na tworzenie się grup regionalnych wywarł podział administracyjny z przełomu 1866 i 1867 r., który z małymi stosunkowo korektami przetrwał ponad sto lat - do 1975 r. Prawie zupełnie nie zmieniająca się przynależność poszczególnych wsi do utworzonych wówczas powiatów zadecydowała o powiązaniu ich z miastami powiatowymi (Skierniewice, Łowicz, Sochaczew, Rawa Mazowiecka). Stąd powstała stworzona przez czynniki administracyjne przynależność do grupy Skierniewicz, Łowicz, Sochaczew, Rawian.

Do miast emigrowała znaczna liczba biedniejszej ludności chłopskiej, która znajdując pracę w tamtejszych fabrykach nie zrywała jednak więzów z rodzinnymi wsiami. W znacznym też stopniu propagowała ona miejskie zwyczaje i miejską modę. Miasta także były rynkiem zbytu wyrobów wiejskiego rzemiosła.

Wsie w okolicach większych miast regionu - Skierniewic i Żyrardowa od dawna poddane są wpływowi kultury miejskiej, co doprowadziło do prawie kompletnego zaniku tradycji ludowych [Welc-Jędrzejewska 1996].

Garncarstwo

Ośrodkiem znanym z produkcji ceramiki jest Nieborów. W 1881 r. Michał Piotr Radziwiłł założył na terenie swojego gospodarstwa dworskiego manufakturę mebli, zwaną „rzeźbiarnią” oraz manufakturę majoliki artystycznej. Książę działał na fali popularnej wówczas filozofii pozytywistycznej odnowy społeczeństwa przez „pracę organiczną” i „pracę od podstaw”, szukając zarazem dróg odnalezienia polskiej wersji „sztuki stosowanej do przemysłu”. Obie manufaktury produkowały wyroby w oparciu o własne wzorce projektowe, zatrudniając okolicznych utalentowanych rzemieślników i samorodnych artystów, pochodzących z warstwy zubożałego ziemiaństwa i mieszkańców wsi.

„Rzeźbiarnia”, gdzie główną rolę odgrywali wybitnie utalentowany miejscowy stolarz-snycerz Józef Trynkowski i rzeźbiarz Józef Demczyński, wyprodukowała w latach 1880-1885 wiele oryginalnych mebli projektowanych przez księcia; m.in. drewniane wyposażenie miejscowego kościoła pochodzi z tej manufaktury.

Uruchomiona w grudniu 1881 r. w Nieborowie manufaktura majoliki artystycznej, którą pokierował sprowadzony z Francji syn polskiego emigranta politycznego Stanisław Thiele, zatrudniająca pracowników i dekoratorów rekrutujących się spośród uzdolnionych młodych mieszkańców pobliskich wsi oraz uczniów warszawskiej Szkoły Rysunkowej Wojciecha Gersona, działała bardzo wydajnie do 1885 r., rozprowadzając swoje wyroby na znacznym obszarze Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego. W okresie rozkwitu manufaktura produkowała różnorodne ozdobne piece (gdańskie, holenderskie, mauretańskie, pompejańskie, gotyckie, piece-herbarze, piece „królewskie” z kaflami wypukło rzeźbionymi), kominki, wazy i amfory, żardiniery i wazy, talerze i drobne przedmioty o przeznaczeniu użytkowym i dekoracyjnym, a także płytki ścienne i posadzki o bogatej ornamentyce. Projektowaniem i dorywczym zdobieniem wyrobów zajmował się sam książę-właściciel i dyrektor Stanisław Thiele, a obok nich rzeźbiarz Sławomir Celiński (uczeń Matejki), malarze dekoratorzy: Franciszek Szewczyk, Józef Demczyński, Jadwiga Hyżycka, Julia Suska. Wyroby manufaktury nieborowskiej sygnowane były do 1885 r. znakiem fabrycznym *MPR* (Michał Piotr Radziwiłł), zaś w latach 1886 - 1889 monogramem *ST* (Stanisław Thiele). Na niektórych wyrobach spotyka się także sygnatury malarzy.

W latach 1903-1906 działalność manufaktury wznowił znany rzeźbiarz i ceramik Stanisław Jagmin, który produkował nieglazurowaną ceramikę opartą na formach wykopaliskowych celtyckich i prasłowiańskich, a później nowoczesną ceramikę secesyjną.

We wrześniu 1982 r., w sto lat po uruchomieniu pierwszej manufaktury, reaktywowano działalność kolejnej wytwórni ceramiki artystycznej w Nieborowie, w której produkowane są kopie dawnych wyrobów oraz formy ceramiczne o charakterze dekoracyjnym i pamiątkarskim [www.nieborow.art.pl].

Ceramikę nieborowską wyrabiano z miejscowej glinki. Wyroby ceramiczne, odciskane w formach gipsowych lub wytaczane na kole gancarskim, wypalano w temperaturze 800-900°C

w celu uzyskania glinianego czerepu (biskwitu¹). Następnie pokrywano glazurą cynową, zdobiono tlenkami metali, po czym powtórnie wypalano w tzw. wielkim ogniu, w temperaturze 1000-1100 °C, podczas którego wtopiały się w szkliwo utleniające barwniki. Obecnie majolika wypalana jest w elektrycznych piecach ceramicznych.

Kolorystyka wyrobów majolikowych określana była gamą barwną używanych do malowania tlenków metali: żelaza (czerwień), kobaltu (błękit), miedzi (zieleń), antymonu (żółć), manganu (fiolet i czerń). Paleta barw była stosowana w różnych proporcjach i natężeniach, co niezwykle urozmaicało gamę kolorystyczną. Cechowały ją jaskrawe zestawienia, np. granatu z żółcią lub czerwienią, zieleni z fioletem lub kobaltem. Zdarzały się także wyroby monochromatyczne (kobaltowe, szaroniebieskie lub brązowe).

Najbogatsze zbiory majoliki nieborowskiej znajdują się w Muzeum w Nieborowie. Sporo tych wyrobów znajduje się także w odpowiednich działach Muzeów Narodowych w Gdańsku i we Wrocławiu oraz w Muzeum w Łańcucie [Piwkowski 1996].

Jednym z najbardziej prężnych ośrodków garncarskich na Mazowszu był niegdyś Bolimów. Na początku XX w. działało tam ponad 20 warsztatów. Bolimów jest więc miejscem o starych tradycjach garncarskich (pierwsze wzmianki o zakładzie garncarskim pochodzą z 1812 r.). Przed I Wojną Światową istniał tutaj cech garncarski, zrzeszający kilkudziesięciu członków. W chwili obecnej istnieją już tylko dwa warsztaty garncarskie: Czesława Smeli i rodziny Konopczyńskich. W obu pracowniach wykonywane są naczynia o innym przeznaczeniu, różnych formach i sposobach dekoracji. Czesław Smela robi naczynia o charakterze użytkowym, są to tzw. biskwity bez angoby² i rzadko szkliwione. Konopczyńscy wykonują głównie ceramikę dekoracyjną. Naczynia Konopczyńskich znajdują się w zbiorach etnograficznych wielu muzeów w kraju. Można je też nabyć w galeriach sztuki ludowej lub sklepach „Cepelii”.

Tradycje w rodzinie Konopczyńskich zapoczątkował Walenty (1863-1932), który nauczył się rzemiosła pracując w manufakturze majoliki w Nieborowie. Po upadku manufaktury majoliki Walenty Konopczyński otworzył własny warsztat garncarki w Bolimowie, w którym wykorzystywał nabyte umiejętności. Produkowana przez niego ceramika odbiegała od wzorców ludowych. Pokrycie biskwitu angobą z glinki kaolinowej dawało jasny podkład do ozdabiania naczynia kolorowym rysunkiem wykonywanym tlenkami metali. Zastosowanie przezroczystej glazury nakładanej na malowany ornament nadawało powierzchni gładkość i połysk. Po śmierci ojca tradycje garncarskie przejął syn Stefan Konopczyński.

Naczynia były odpowiednio podpisywane przez garncarzy. Walenty Konopczyński sygnował swoje wyroby odciskami stempli na spodzie dna naczynia o treści: „W. Konopczyński, Bolimów”, „Bolimów W. Konopczyński”, „Konopczyński, Bolimów”, „Bolimów, Konopczyński, Koło Polek”, natomiast wyroby ceramiczne autorstwa Stefana Konopczyńskiego oznaczone są ręcznie wykonanymi rytymi na spodzie dna sygnaturami: stylizowany ptaszek oraz napis, np. „Bolimów Konopczyński Stefan”, „Bolimów”, „B” oraz rok lub sam napis albo ptaszek.

¹ Biskwit – nie szkliwiona ceramika wypalana zazwyczaj w temperaturze ok. 900 st. C. Przygotowana do dalszego zdobienia (szkliwienia, malowania). Z racji niskiej temperatury wypału jest chłonna, dzięki czemu szkliwo na niej dobrze się oblewa.

² Angoba – polewa z uszlachetnionej glinki nakładana cienką warstwą na niewypalone wyroby ceramiczne wykonane ze zwykłej gliny. Nadaje jej kolor biały, żółty lub czerwony. Angobę stosuje się od czasów prehistorycznych. Malowano na niej lub ryto ozdobne wzory. Jest popularna zwłaszcza w ceramice arabskiej.

Państwo Konopczyńscy wciąż kontynuują garncarską tradycję. Po wcześniejszym umówieniu istnieje możliwość zwiedzenia zakładu i zapoznania się z techniką toczenia oraz całego procesu wytwarzania wyrobów ceramicznych. Zakład często organizuje pokazy i prezentuje wyroby na wystawach sztuki regionalnej [www.wpk.p.lodz.pl].

W warsztacie prowadzonym przez Smelów wykonywane są głównie naczynia użytkowe o formach typowych dla ceramiki ludowej. Wyroby z tego warsztatu nie są sygnowane i datowane przez garncarzy, dlatego trudno określić autora naczyń. Szczególnie piękną formę mają wykonywane w tym warsztacie dzbany. Są one pękate, o kulistych brzuścach, szerokiej i krótkiej szyi. Średnica wylewu jest z reguły równa średnicy dna. Dzbany mają lekko zaznaczoną stopę. Około 1 cm poniżej wylewu znajduje się wyżłobiony rowek. Pod krawędzią wylewu i tuż nad maksymalnym wychyleniem brzuśca zamocowane jest wstęgowe ucho. Po przeciwległej stronie naczynia znajduje się plastycznie uformowany dziobek. Dekorację dzbana uzupełniają zwykle trzy lub cztery paski w kolorze białym umieszczone równoległe do siebie nad miejscem dolnego mocowania ucha. Wykonywane przez Smelów dzieże i garnki charakteryzują się małą średnicą dna w porównaniu do wylewu w proporcjach 2:3. W przypadku garnków glazura znajduje się zawsze wewnątrz naczynia i na uchu, czasem na zewnętrznej powierzchni kołnierza i na czerepie pod uchem. Dzieże natomiast nie są glazurowane.

Wszystkie naczynie Smelów nie są pobiałkowane, czasami są jedynie częściowo lub całkowicie pokryte szkliwem [Miszczyńska 1993].

Tradycyjne formy zabudowy

W XIX i na początku XX w. dla regionu księżackiego (łowickiego) charakterystyczny był typ zagrody zamkniętej w formę kwadratu lub prostokąta, którego boki stanowiły budynki gospodarcze, a front - dom mieszkalny. Chałupę stawiano kalenicą lub szczytem do drogi, tak by okna wychodziły na południe. Równoległe do niej usytuowane były budynki dla koni, krów i owiec. Pozostałe boki zagrody zabudowane były chlewami, kurnikami, szopami na narzędzia, opał itp. Ten typ zagrody wznosili przede wszystkim gospodarze bogatsi. Powszechniejszy był typ zagrody składający się z wolnostojących, nie powiązanych ze sobą budynków.

Domy drewniane wznoszono w konstrukcji zrębowej, naroża łączono „na rybi ogon”. W XIX w. przeważały dachy czterospadowe, na początku XX w. pojawiły się dachy naczółkowe i dwuspadowe o szczytach prostych, kryte słomą, z „wystawką” wyprowadzoną przed ścianę szczytową, wspartą na ozdobnie profilowanych rysiach. Stosowano charakterystyczne elementy zdobnicze - deskowanie szczytów dachów w formie kwadratu, jedliny, ości ryby, pół podzielonych na szereg płaszczyzn trójkątnych i czworokątnych z motywem słońca, księżycy, koła, krzyża itp. Niektóre szczyty chałup miały pazdury zakończone rzeźbionymi główkami ptaków lub zwierząt. W latach trzydziestych XX w. modne stały się ganki usytuowane przy drzwiach wejściowych. Ściany ich u góry zdobione były ornamentem kwiatowym, a u dołu ażurową balustradą. Powszechne było malowanie zewnętrznych ścian domów - na niebieskim tle malowano białe stylizowane drzewka, kwiaty i figury geometryczne [Kłoczko 1996].

W niektórych wsiach można spotkać pojedyncze budynki, przeważnie inwentarskie, zbudowane z brył rudawca [Pytliński 1995].

Budownictwo ludowe na pozostałym obszarze nie przejawia tak indywidualnych cech jak łowickie. W regionie rawskim zagrody budowane były na planie czworokąta, budynki

ustawiano z trzech stron i łączono płotami sztachetowymi. Chałupy były drewniane, o konstrukcji zrębowej, zwęglowane „na jaskółczy ogon”, bielone wapnem, z dachem naczółkowym pokrytym schodkową strzechą słomianą. Na pozostałych terenach można również spotkać różne typy zabudowy charakterystycznej dla Mazowsza [Kłoczko 1996].

5.6 Figury, krzyże i kapliczki przydrożne

Kapliczki i krzyże towarzyszą zabudowie wsi od początku historii chrześcijaństwa na terenie Polski. Zawsze jednak miejsce, w którym były stawiane było do tego celu szczególnie wybierane i niosło za sobą określone treści. Umieszczano je zazwyczaj na granicach obszarów (własności) i przy drogach, by zabezpieczyć przed obcymi siłami, nieszczęściami, złem. Tym złem mogli być ludzie – wrogowie, diabły i siły nieczyste, choroby. We wsiach, w których nie było kościoła w ich centrum (lub na skrzyżowaniu dróg) stawiano kapliczki lub krzyże często fundowane przez całą społeczność wsi. Ich powstanie związane jest z ważnymi wydarzeniami nie tylko w Kościele, ale również w Ojczyźnie, czy nawet w danej społeczności. Czasami są one wyrazem indywidualnej wdzięczności, miejscami pamięci i pokuty, a czasem wyrazem pośmiertnego wspomnienia. Większość tych obiektów, które zachowały się do dzisiaj jest wyrazem ludowej pobożności, będącej częścią kultury ludowej. Rozwijała się ona od drugiej połowy XVIII w. do drugiej połowy XX w.

Na terenie Parku i jego otuliny znajduje się nadal wiele przykładów zarówno kapliczek, jak i krzyży. W wykazie obiektów zabytkowych w obszarze analiz znajduje się 36 kapliczek, najczęściej murowanych, z przełomu XIX i XX w.

Wykaz najcenniejszych kapliczek [Kłoczko 1996]:

Franopol	gm. Biała Rawska	mur., pocz. XX w.
Chrzczonowice	gm. Kowiesy	mur., 1916
Wola Pękoszewska	gm. Kowiesy	mur., 1854
Wólka Jeruzalska	gm. Kowiesy	mur., 1850
Arkadia	gm. Nieborów	mur., 1880
Bełchów	gm. Nieborów	mur., XIX/XX w.
Bełchów	gm. Nieborów	mur., XIX/XX w.
Bobrowniki	gm. Nieborów	mur., 1 ćw. XX w.
Nieborów	gm. Nieborów	mur., (kam.), XIX/XX w.
Nieborów	gm. Nieborów	mur. XVIII/XIX w.
Trzecianna	gm. Nowy Kawęczyn	drew., 1925
Konopnica	gm. Rawa Maz.	mur., ok. 1928
Kurzeszyn	gm. Rawa Maz.	mur., ok. 1832
Kurzeszyn	gm. Rawa Maz.	mur., k. XIX w.
Kurzeszyn	gm. Rawa Maz.	mur., poł. XIX w.
Przewodowice	gm. Rawa Maz.	mur., ok. 1925
Sierakowice P.	gm. Skierniewice	mur., ok. 1920
Sierakowice P.	gm. Skierniewice	mur., ok. 1920
Aleksandria	gm. Puszcza Mariańska	mur., ok. 1850
Bartniki	gm. Puszcza Mariańska	drew. 1861

Górki	gm. Puszcza Mariańska	mur., ok. 1900
Huta Partacka	gm. Puszcza Mariańska	mur., ok. 1900
Korabiewice	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1889
N. Łajszczew	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1909
Nowa Huta	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1890
Puszcza Mariańska	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1900
Staropol	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1932
Stara Huta	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1900
Zator	gm. Puszcza Mariańska	mur., 1910
Chroboty	gm. Radziejowice	mur., ok. 1930
Korytów	gm. Radziejowice	mur., ok. 1930
Korytów	gm. Radziejowice	mur., ok. 1900
Miedniewice	gm. Wiskitki,	mur., 1868
Sokule	gm. Wiskitki	mur., 1836
Wiskitki	gm. Wiskitki	mur., I poł. XIX w.
Wiskitki	gm. Wiskitki	mur., k. XVIII w.

5.7 Dziedzictwo niematerialne

5.7.1 Miejsca związane z wybitnymi postaciami historycznymi

Podkreślono nazwiska właścicieli majątków.

Arkadia

Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa żona Michała H. Radziwiłła, założycielka Parku

Babsk

Konstancja Gładkowska pochowana na cmentarzu parafialnym

Bolimów

Władysław Jagiełło Puszcza Bolimowska stanowiła ulubione miejsce polowań królów polskich

Jan Olbracht Puszcza Bolimowska stanowiła ulubione miejsce polowań królów polskich

Zygmunt Stary król Polski, 24.XI.1519 r. potwierdza prawa miejskie Bolimowa
Michał Hieronim Radziwiłł kasztelan, wojewoda Bolimowa do 1792 r.

Guzów

Michał Kleofas Ogiński znany kompozytor i twórca popularnych polonezów

Feliks Łubieński	na Sejmie Czteroletnim jako poseł z województwa sieradzkiego był członkiem stronnictwa patriotycznego i jednym z redaktorów aktu konfederacji Sejmu, czuwał nad przyjęciem Konstytucji 3 Maja, był m.in. komisarzem cywilno-wojskowym Tadeusza Kościuszki, ministrem sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego, założycielem Drukarni Rządowej, założył również osadę fabryczną Wiskitki zatrudniając tam licznych sukienników
Henryk Łubieński	syn Feliksa, założyciel pierwszej w Królestwie Polskim cukrowni w Guzowie, wiceprezes Banku Polskiego, uczestnik Powstania Listopadowego
Tomasz Łubieński	syn Feliksa, generał wojsk polskich, uczestnik kampanii napoleońskich i Powstania Listopadowego, był też m.in. współzałożycielem Żyrardowa i kolei warszawsko-wiedeńskiej

Joachimów Mogiły

Władysław Stroynowski dowódca oddziału walczącego w czasie powstania styczniowego

Nieborów

Karol XII	król szwedzki, w 1705 r. zajął pałac na swoją kwaterę
<u>Michał Kazimierz Ogiński</u>	hetman wielki litewski, jeden z przywódców konfederacji barskiej, właściciel w latach 1766-1774
Stanisław August	król polski, gość Michała Ogińskiego
<u>Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa</u>	- żona Michała Hieronima Radziwiłła,
<u>Michał Hieronim Radziwiłł</u>	składał podpisy na dokumentach sankcjonujących rozbiory: w 1773 r. na pierwszym oraz w 1793 r. na ostatnim sejmie rozbiorowym, właściciel do 1831 r.
Fryderyk Wilhelm II	król pruski od 1786 r., bratanek i następca Fryderyka II Wielkiego), gość Radziwiłłów w 1793 r.
<u>Michał Gedeon Radziwiłł</u>	wódz Powstania Listopadowego
<u>Janusz Radziwiłł</u>	prezes <i>Lewiatana</i> , właściciel Nieborowa okresu międzywojennego

Goście pałacu w Nieborowie

Jesienią 1944 r. Radziwiłłowie otworzyli swój dom dla uchodźców ze zniszczonej stolicy, w którym znalazło schronienie kilkanaście rodzin, głównie przedstawiciele inteligencji twórczej. Kierownictwo powstałego w lutym 1945 r. muzeum otoczyło tych ludzi opieką. Już we wrześniu 1945 r. przyjechała po raz pierwszy na dłuższy pobyt do Nieborowa Maria Dąbrowska. W ten naturalny sposób zaczęły działać w Nieborowie pokoje gościnne, sprzyjające podjęciu twórczości przez pracowników nauki, pisarzy i artystów rozpoczynających odbudowę działalności naukowej i kulturalnej w kompletnie zrujnowanej stolicy. Od tego czasu przez Nieborów przewinęła się plejada najznakomitszych polskich twórców nauki, kultury i sztuki. Do najczęstszych gości Nieborowa należeli między innymi Maria Dąbrowska, Zofia Nałkowska, Konstanty Ildefons Gałczyński, Xawery Dunikowski,

Jan Parandowski, Władysław Tatariewicz, Tadeusz Kotarbiński. W latach siedemdziesiątych często gościli w Nieborowie Anna i Monika Żeromskie, Antoni Słonimski, Kazimierz Serocki, Zygmunt Mycielski, Jerzy Antczak, Jan Rybkowski. Tradycja ta przetrwała do ostatnich lat, kiedy chętnie odwiedzali Nieborów Julian Strykowski, Gustaw Herling-Grudziński, Ryszard Kapuściński, Stanisław Mrozek. Przebywali tu także twórcy zagraniczni, między innymi Jean Cocteau, Paul Eluard, Paul Cazin, Anna Seghers, Leopold Stokowski, Artur Rubinstein, Emilio Vedova. W latach osiemdziesiątych często bywali tu opozycyjni działacze społeczno-polityczni Edward Lipiński, Tadeusz Mazowiecki, Halina Mikołajska, Janina Zakrzewska. Bywali tu podczas pobytów w kraju Zbigniew Brzeziński i Jan Nowak Jeziorański, a także kardynał Józef Glemp, marszałek sejmu Maciej Płażyński, prezydent Lech Wałęsa. Odwiedzały Nieborów także znane osobistości sceny światowej - Jean Poniatowski, Willi Brandt, Raisa Gorbaczow, George Bush, królowa Hiszpanii Zofia.

Wydarzeniem o wydźwięku politycznym stała się wizyta w 1961 r. sióstr prezydenta Johna Kennedy'ego - Eunice Shriver i Jean Smith, a nieco później Karoliny Lee Bouvier-Radziwiłłowej, siostry Jacqueline Kennedy, małżonki Stanisława Albrechta Radziwiłła wychowanego w Nieborowie. On sam odwiedził Nieborów w 1975 r. Od tego czasu stało się regułą, że zamieszkali za granicą członkowie rodziny Radziwiłłów nieborowskich, chętnie odwiedzali swoją rodzową rezydencję, oprowadzani przez Izabelę Radziwiłłową, jej córkę Krystynę lub synową Nicole. Kilka lat temu bawili w Nieborowie bezpośredni potomkowie ostatniego właściciela - John Radziwiłł z Nowego Jorku, Piotr Potocki z Madrytu, Izabela z Potockich d'Ornano z Paryża. W czerwcu 1992 roku na pikniku w Nieborowie, urządzonego z okazji ślubu prawnuczki Janusza Radziwiłła Marii „Kiki” Milewskiej ze Stanisławem Dwernickim, spotkały się przybyłe tu prawie w komplecie rozproszone po całym świecie gałęzie rodziny Radziwiłłów nieborowskich [<http://www.nieborow.art.pl>].

Olszanka

Józef Rapacki pejzażysta początku XX w.
Czesław Tański malarz, batalista, pionier lotnictwa, konstruktor szybowców

Puszcza Mariańska

Jan III Sobieski 10 sierpnia 1683 r. król zatrzymał się w klasztorze w Puszczy Mariańskiej w drodze na Wiedeń. Według miejscowej legendy podczas drzemki pod miejscową lipą (zniszczona przez wicherę na początku lat 80-tych XX w., obecnie w tym miejscu stoi pomnik) przyśniła mu się wiedeńska wiktoria
o.Stanisław Papeczyński Założyciel Zgromadzenia Księży Marianów
Marszałek Józef Piłsudski 17 października 1928 r. zosał honorowym mieszkańcem gminy
Car Mikołaj Romanow podczas krótkiego pobytu w 1906 r.zauroczony naszymi stronami nakazał budowę drewnianego dworu (obecna Senatorówka)

Wola Pękoszewska

Franciszek Górski dziadek Ludwika, polski wojskowy, generał brygady wojska Królestwa Kongresowego

Ludwik Górski	ur. w Woli Pękoszewskiej, agronom, działacz społeczny, ziemianin, polityk konserwatywny, członek rządu Jana Kucharzewskiego, powołany przez Radę Regencyjną Królestwa Polskiego 26 listopada 1917 r., kierownik Komisji Wojskowej
Konstanty Górski	brat Ludwika, historyk i krytyk sztuki
Maria Pia Górka	siostra Konstantego, malarka, pisarka, pedagog, jej pierwszym nauczycielem rysunku był Józef Rapacki, później uczył ją także Józef Mehoffer

Turowa Wola

Andrzej Wajda	kręcił tu film „ <i>Pan Tadeusz</i> ”
---------------	---------------------------------------

Raducz

<u>Konstancja Gładkowska</u>	śpiewaczka operowa, młodzieńcza miłość Fryderyka Chopina, właścicielka majątku w Raduczu w XIX w.
------------------------------	---

Wisłok

Władysław Jagiełło	Puszcza Bolimowska stanowiła ulubione miejsce polowań królów polskich
Jan Olbracht	Puszcza Bolimowska stanowiła ulubione miejsce polowań królów polskich
Zygmunt August	Puszcza Bolimowska stanowiła ulubione miejsce polowań królów polskich

5.7.2 Historyczne nazwy wsi

Większość nazw wsi z terenu Parku oraz na terenie z nim sąsiadującym ma brzmienie, które może wskazywać na czas ich powstania. Nazwy te odzwierciedlają specyficzne ich cechy w różnych aspektach. Jako świadectwo losów tych terenów stanowią ważny element ich dziedzictwa niematerialnego.

Spotykamy tu nazwy:

- dzierżawcze z około XII-XIII w. (np. Nieborów lub Jeruzal), których powstanie wiąże się z powstaniem ustroju feudalnego; pochodzą najczęściej od nazw własnych (imion, nazwisk itp.),
- nazwy topograficzne, charakterystyczne dla XIII w. (Górki, Chełmce, Borowiny), charakteryzujące otoczenie, na jakim została osada założona.

Część nazw świadczyć może nie tylko o czasie założenia osady lecz również o jej statucie. Do tego typu nazw należą nazwy osad służebnych, powstających około XII-XVI w. jako jednostki satelitarne wspomagające funkcjonowanie pobliskich grodów. Na analizowanym terenie do grupy wsi o takim właśnie rodowodzie możemy zaliczyć Bartniki i Bednary.

Ze względu na znaczne zalesienie terenów okoliczna ludność, oprócz tradycyjnych zawodów związanych z rolnictwem lub rzemiosłem, uprawiała zawody związane z pozyskiwaniem i przetwarzaniem bogactw lasu. Zawody związane z lasem zachowały się w nazwach takich miejscowości, jak: Bartniki (od bartników zbierających miód), Miedniewice (od ludzi, którzy oprowadzali po jarmarkach wytresowane niedźwiedzie) [Starzec 1998].

Nazwy wsi Budy Zaklasztorne, Budy Wolskie, Budy Kałki, Budy Grabskie i Zabudziska należy wiązać z tzw. budnikami. Ludzie pracujący przy wyrębie lasów budowali małe chałupki i szałas, które zagłębiali w ziemi w celu lepszego utrzymania ciepła. Zwano je budami, a ich mieszkańców budnikami. Budnicy stawiali swoje chatki na wyznaczonych im przez właściciela kwartałach przeznaczonych do karczowania. W wyniku tego zamiast regularnych wsi powstawały porzucane zagrody.

Nazwa Smolarnia i Popielarnia pochodzą od miejsc gdzie chemicznie przerabiano drewno. Przerobu drewna na popiół dokonywano w mielczarach (stosach drewna z kanałami pionowymi i poziomymi obłożonymi 30-centymetrową warstwą chrustu i ziemi) lub w dołach. Do przerobu na popiół używano drewna gatunków liściastych (głównie buka, dębu, grabu i olchy). Otrzymywany popiół był przedmiotem handlu lub był przerabiany na potaż (węglan potasu). Przerobu dokonywano poprzez ługowanie popiołu na tzw. majdanie potażowym. Orzmywane w ten sposób kuleczki potażu stanowiły cenny surowiec używany do wyrobu szkół, mydła, sukna oraz w farbiarstwie i piwowarstwie. Smolarnia to było miejsce w lesie, gdzie produkowano smołę drzewną i dziegieć, w wyniku termicznego rozkładu drewna w specjalnych urządzeniach. Wyrobem smoły trudnili się smolarze. Otrzymywana smoła używana była do uszczelniania łodzi i statków, do smarowania osi kół, do konserwacji drewna oraz wyrobu środków bojowych. Dziegieć stosowano m.in.: do leczenia chorób skóry i do nasycania skór juchtowych w garbarstwie [Starzec 1998].

Wsie z członem „Wola” – świadczyły o czasowym zwolnieniu wsi z czynszu (Wola Pękoszewska, Wola Szydłowiecka, Turowa Wola) [Górniewicz 1999].

Na terenach nad Rawką w przeszłości dokonywano wytopów żelaza, ze względu na występujące złoża rudy darniowej. Świadczą o tym nazwy takich miejscowości, jak np. Ruda. W dawnych czasach nazwa ta nie oznaczała jedynie surowca żelazodajnego, ale również miejsce wytopu i przerobu rudy darniowej na żelazo. Warsztaty takie lokalizowane były zazwyczaj na brzegach rzek, których wody dawały potrzebną energię napędową.

Wsie i osady, w których nazwie pojawia się słowo „Huta” stanowią pamiątkę po istniejącym na terenie Parku przemysłu szklarskim. Ciekawostką jest nazwa „Huta Partacka”, która oznaczała, iż założycielami huty byli nie zrzeszeni w cechu szklarze. Z biegiem czasu słowo „partacz”, oznaczające pierwotnie nie przyjętego do cechu rzemieślnika, stało się synonimem niezbyt udanego lub wręcz kiepskiego „fachowca” [Starzec 1998].

Nazwy zdrobnięte lub dwuczłonowe świadczą z reguły o późniejszych podziałach dóbr rodowych na kilka niezależnych majątków (Nowy Łajszczew, obok Starego Łajszczewa; Nowa Huta i Stara Huta, Nowy Karolinów i Stary Karolinów) oraz nazwy z członem „Wólka” dla osiedli powstających przy starszych osadach (Wólka Korabiewska, Wólka Wręcka, Wólka Babska).

Ostatnią grupę nazw stanowią powstałe w XIX w. dla nowozakładanych wsi, pochodzące od imion ich właścicieli (nazwy dzierżawcze). W tej grupie szczególnie liczne są wsie klucza Guzowskiego: Feliksów, Antoniew, Hipolitów, Tomaszew oraz Łubno. Dla tego okresu charakterystyczne są ponad to nazwy z członem „Kolonja” (Kolonja Bolimowska Wieś, Kolonia Starorawska) lub „Towarzystwo” (Biernik Towarzystwo). Nazwy te świadczą o

rozpadzie majątków (najczęściej zadłużonych) i ich parcelacji, na miejscu których powstawały nowe wsie [Górnisiewicz 1999].

Zdarzało się, że nazwy wsi ulegały z czasem zmianie w wyniku następujących wydarzeń historycznych. Przykładem jest wieś Joachimów-Mogiły założona w końcu XIII w. jako Budy Bolimowskie. Pierwotną nazwę zmieniono na Mogiły, gdy po wydarzeniach z czasów I Wojny Światowej w lesie na skraju wsi pochowano żołnierzy poległych w bitwie.

5.7.3 Działania wojenne

Ze względu na swoje geopolityczne położenie ziemie Mazowsza wschodniego były terenem licznych walk. Tu bowiem krzyżowały się szlaki strategicznych przemaraszów wojsk zarówno w kierunku południe – północ (wojny z zakonem krzyżackim i ze Szwecją), a w późniejszych wiekach wschód – zachód (I i II wojna światowa).

Przez teren obecnego Bolimowskiego Parku Krajobrazowego, na przełomie czerwca i lipca 1410 r., przemieszczały się m.in. wojska króla Władysława Jagiełły podążające przez Czerwińsk (gdzie armia polska połączyła się z wojskami litewsko-ruskimi) na wojnę z Państwem Krzyżackim.

W czasie najazdu szwedzkiego przez Ziemię rawską prowadziły główne kierunki działań Szwedów w okresie VII 1655 – VI 1656 r. (Łowicz – Rawa – Żarnów – Kraków, Łowicz – Nowe Miasto – Gołąb oraz Łowicz – Warszawa). Pod osłoną puszczy walczyły z wrogiem oddziały partyzanckie starosty bolimowskiego Zygmunta Grudzińskiego [Tazbir 1980].

Podobnie okolice zostały spustoszone przez wojska szwedzkie i saskie podczas wojen szwedzkich w pierwszych latach XVIII w. (w sierpniu 1705 r. przez pewien czas w pałacu w Nieborowie miał swoją kwaterę król Karol XII) [Piwkowski 1978].

W czasie Powstania Listopadowego w 1830 r. w Bolimowie zorganizowano magazyn żywności dla 1-batalionu Gwardii Ruchomej. Po kilku bitwach polsko-rosyjskich wiosną 1831 r. dowódca wojsk rosyjskich Iwan Paskiewicz przeprowadził się przez Wisłę na granicy Królestwa Polskiego z Prusami i ruszył przez Płock, Gabin, Kiernozię na Łowicz. W pierwotnych planach wodza naczelnego wojska polskiego było przyjęcie bitwy pod Łowiczem. Polacy nie zajęli jednak pozycji pod miastem, a czekali pod Bolimowem. Generał Jan Skrzynecki dysponując 50 000 żołnierzy unikał walki i generalnego rozstrzygnięcia. Świadomie swoją strategią doprowadził powstanie do klęski. Armia Paskiewicza zajęła Łowicz 31.07.1831 r. i przygotowywała się do marszu na Warszawę. W dniu 10.08.1831 r. do kwatery głównej wojsk polskich przybyła specjalna deputacja sejmowa na czele z ks. Admem Czartoryskim. Dnia 11.08.1831 r. z powodu braku podjęcia walki deputacja pozbawiła generała Skrzyneckiego dowództwa i jego tymczasowym zastępcą mianowała generała Dembińskiego, który 14.08.1831 r. nakazał odwrót wojsk polskich w kierunku stolicy. Dzień później wojska rosyjskie rozpoczęły przeprawę przez Rawkę i ruszyły za armią powstańczą. Trzy tygodnie później wojska carskie zajęły Warszawę. W ten sposób została stracona ostatnia szansa Polaków, bowiem gdyby dowództwo polskie podjęło decyzję o przyjęciu bitwy pod miastem, to Królestwo Polskie mogło wywalczyć niepodległość.

W nocy z 22 na 23.01.1863 r. wybuchło Powstanie Styczniowe. W lasach bolimowskich już od kilku dni przebywały grupy młodych mężczyzn zbiegłych przed branką. W Łowiczu, Bolimowie, Kiernozi, Bielwach i Sobocie uroczyście odczytano na rynkach miejski tekst Manifestu Rządu Narodowego i dekrety uwłaszczeniowe. W Puszczy Bolimowskiej Władysław Stroynowski sformował oddział powstańczy złożony z młodzieży warszawskiej i województwa mazowieckiego. Naczelnikiem powstańczym Bolimowa został wikariusz ks.

Wincenty Kuderko. Wielu mieszkańców Bolimowa i sąsiednich wsi wzięło bezpośredni udział w oddziałach powstańczych lub w różny sposób pomagało powstańcom. Oddział Stroynowskiego pod koniec stycznia liczył ok. 150 partyzantów i z każdym dniem ich liczba wzrastała. Powstańcy uzbrojeni byli w 40 strzelb myśliwskich, rewolwery i kosy. Spalili most na Rawce w okolicy Skierniewic, aresztowali kilkunastu oficerów rosyjskich w zatrzymanych pociągach, odbijali rekrutów, przejęli broń myśliwską i amunicję z pałacu w Nieborowie, konfiskowali w pociągach urzędową korespondencję. Przeciw oddziałowi Stroynowskiego wysłano wojsko rosyjskie w sile prawie 2 000 żołnierzy. Wojsko carskie dowodzone przez płk. Hagemejstra otoczyło Bolimów i 7 lutego wkroczyło do miasta. Głównym celem przeprowadzonych przez Rosjan śledztw i aresztowań było uzyskanie informacji o powstańcach. Do bitwy doszło przed południem tego samego dnia pod Budami Bolimowskimi (dziś Joachimów-Mogiły). Rosjanie zaatakowali od wsi Grabie i od rzeki Rawki. Zacięta walka trwała półtorej godziny. Wśród Rosjan było ok. 100 zabitych i wielu rannych, natomiast po polskiej stronie zginęło 15 powstańców. Żołnierze rosyjscy odbili czterech swoich oficerów trzymanych przez Polaków jako jeńców oraz wzięli do niewoli 16 bezbronych powstańców i pięciu rannych. Oddział Stroynowskiego wycofał się po walce na południe i dotarł do Rawy, gdzie cztery dni później ogłoszono Manifestu Rządu Narodowego. Po bitwie Rosjanie dokonali rewizji w mieście. Miasto obciążono wysoką kontrybucją.

W Puszczy Bolimowskiej przez cały okres powstania ukrywali się powstańcy. Na tych terenach w marcu 1863 r. przebywał oddział „Dzieci Warszawskich” pod dowództwem Walerego Remiszewskiego. Pod koniec marca miała dotrzeć do Bolimowa dostawa 800 karabinów z Katowic, która niestety nie nadeszła. Dnia 2 kwietnia powstańcy ponieśli klęskę pod Budami Zaborowskimi. Na pamiątkę tych wydarzeń na skraju lasu pod Bolimowem na jednej z sosen wycięto napis „Gloria Victis”, który w 1963 r. zastąpiono dębową tablicą rzeźbioną przez plastyka Z. Pągowskiego z napisem „Gloria Victis 1863 Chwała zwyciężonym”, natomiast koło wsi Joachimów wybudowano pomnik poświęcony pamięci powstańców poległych 7 lutego 1863 r. [Kaliński 1993].

Na początku I wojny światowej, po szeregu bitew toczonych w okolicach Łodzi, wojska 6 Korpusu Rosyjskiego przeszły do obrony na linii rzeki Rawki i dolnej Bzury. Front od połowy grudnia 1914 r. ustabilizował się na pół roku. Próby przełamania oporu, ataki i kontrataki oraz silny ostrzał artyleryjski, doprowadziły do znacznych zniszczeń miejscowości leżących w pasie przyfrontowym. W rejonie Kamiona pozostało wiele świadectw walk nad Rawką. W końcu stycznia 1915 r. armia niemiecka zastosowała gazy bojowe w postaci pocisków artyleryjskich wypełnionych bromkiem ksyliku (środkiem działającym podobnie do gazu łzawiącego). Znacznie większe straty w ludziach po stronie rosyjskiej spowodowało bojowe zastosowanie chloru. Pierwszy atak miała miejsce w nocy z 30 na 31.05.1915 r. Ze względu jednak na niską temperaturę powietrza (-21°C) gaz ten nie parował, w związku z czym atak okazał się nieskuteczny. Następnym atakom dokonano w dniach 12 i 17 czerwca oraz w nocy z 6 na 7 lipca. Podczas tego ostatniego ataku (użyto 264 ton ciekłego chloru wypuszczonego z 12 tysięcy butli rozmieszczonych przed linią okopów rosyjskich) nagła zmiana kierunku wiatru spowodowała przesunięcie chmury gazu na własne pozycje i doprowadziła do śmierci 1200 Niemców. Ataki gazowe i masowe zastosowanie artylerii spowodowały, że ponad półroczne walki pozycyjne zwane Bitwą nad Rawką należały do najcięższych i najkrwawszych bitew I wojny światowej.

Po walkach pod Bolimowem pozostały liczne cmentarze wojenne z tego okresu, m.in. w Kolonii Bolimowska Wieś, Wólce Łasieckiej, Joachimowie-Mogiłach, Huminie. Inne cmentarze wojenne z tego okresu znajdują się w Kamionie (niemiecki i rosyjski). Na tym drugim spoczywają także żołnierze polscy, wcześniej pochowani w parku miejskim w

Skierniewicach [<http://pl.wikipedia.org>]. W Bolimowie przy zbiegu ulic Senatorskiej i Dworskiej, nieopodal kościoła, umieszczono dwa gongi pożarowe wykonane z połówek butli po chlorze użytym w 1915 r. [Starzec 1998].

W czasie II wojny światowej na terenach Parku toczyły się potyczki między cofającymi się wojskami niemieckimi i radzieckimi. Zacięte boje toczyły się nad Rawką we wrześniu 1939 r. W okolicach Kaducza, Nowego Dworu i Starej Rawy jednostki Kresowej Brygady Kawalerii walczyły z niemiecką 18 Dywizją Piechoty, która miała znaczną przewagę w ludziach i sprzęcie wojennym. Rozbity został wtedy 20 Pułk Ułanów. Koło miejscowości Kamion, na prawym brzegu doliny Rawki, w dniu 10.09.1939 r. toczyła się walka 28 dywizjonu artylerii ciężkiej Armii „Łódź” z piechotą niemiecką [Starzec 1998].

W dniu 12 września 1939 r. prowadzono ciężkie walki w Łowiczu zakończone odparciem wojsk niemieckich, ciężkie walki pod Sochaczewem toczono 14 września. Kontratak niemiecki miał miejsce 16 września [Welc-Jędrzejewska 1996].

W tym czasie również w okolicy Raducza toczyły się walki, zwłaszcza o położoną ok. 4 km od osady strategiczną drogę prowadzącą w kierunku Warszawy. Także w samym Raduczu toczyły się starcia z Wehrmachtem o leżące we wsi koszary. W wyniku tego starcia żołnierze polscy zostali zamordowani, a następnie pochowani w lesie za terenem jednostki wojskowej. Po wojnie w miejscu tym, znajdującym się ok. 1,5 km na północ od zabudowań wsi, oddalonym od drogi, postawiono niewielki pomnik - nagrobek, na którym w pierwotnej wersji znalazła się tablica z nazwiskami wszystkich spoczywających tam żołnierzy (tablica ta zaginęła) [<http://pl.wikipedia.org>].

W latach okupacji na terenie Puszczy Bolimowskiej działały oddziały partyzanckie dwóch obwodów Armii Krajowej – skierniewickiego i łowickiego, których placówki rozmieszczone były wokół Puszczy. Dowódcą placówki AK w Nieborowie był „Zygmunt” – Edward Radziwiłł, syn właściciela dóbr nieborowskich Janusza Radziwiłła, a w Bolimowie „Emanuel” – Franciszek Darowski, pracownik poczty, komendantem operacyjnego oddziału partyzanckiego był „Dawid” – Walenty Odolczyk z Nieborowa. Na linii kolejowej Łódź – Warszawa, przebiegającej skrajem Puszczy przeprowadzano akcje sabotażowe, a w okolicach Nieborowa i pod Wólką Łasiecką odbierano dokonywane przez aliantów w 1942 r. i 1943 r. zrzuć broni. W rejonie Kopanichy przez dłuższy czas funkcjonowała nadawcza radiostacja delegatury rządu RP. W sierpniu 1943 r. pod Zabudziskami i Bartnikami nad Rawką oddział Gwardii Ludowej dowodzony przez „Krystiana” - Ignacego Robb-Narbutta stoczył całodniową bitwę z Niemcami [Piwkowski 1994].

W okresie II Wojny Światowej w puszczy działały silne oddziały partyzanckie (pomnik poświęcony pamięci F. Penderskiego na granicy Kowiesów i Chojnaty) [<http://pl.wikipedia.org>].

6 WALORYZACJA ZASOBÓW KULTUROWYCH

6.1. Waloryzacja porównawcza zasobów kulturowych

Waloryzacja zasobów kultury została przedstawiona jako seria tabel w układzie terytorialnym, tj. w podziale na: obszar Parku, otuliny, terenów projektowanych do włączenia w obszar Parku oraz bezpośredniego sąsiedztwa. Wszystkim obiektom przyporządkowano kolejne numery, które pozwoliły przedstawić ich lokalizację na załączonej do operatu mapie „Zasoby i waloryzacja obiektów zabytkowych Bolimowskiego Parku Krajobrazowego”.

W waloryzacji porównawczej obiektów zabytkowych nie uwzględniono zasobów niematerialnych dóbr kultury oraz zabytków archeologicznych ze względu na ich niefizjonomiczny charakter.

W waloryzacji wydzielono 3 klasy obiektów. Obiekty o znaczeniu **ponadregionalnym** to te, których historia bezpośrednio związana jest z osobami, które odegrały znaczącą rolę w życiu politycznym i kulturowym Polski (Nieborów i Arkadia), i które zostały wpisane do rejestru zabytków. Do tej grupy zaliczono również cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej, są to bowiem miejsca spoczynku żołnierzy poległych po pierwszych w skali światowej użyciach broni chemicznej.

Do grupy obiektów o znaczeniu **regionalnym** zaliczono wszystkie obiekty znajdujące się pod opieką Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, tj. wpisane do rejestru zabytków, natomiast pozostałe znajdujące się w ewidencji konserwatorskiej zaliczono do obiektów o randze **lokalnej**.

Ogółem waloryzacji poddano 91 obiektów.

Na terenie Parku znajdują się 3 obiekty zaliczone do zasobów o znaczeniu ponadregionalnym, 5 o znaczeniu regionalnym oraz 8 lokalnym. Należą do nich założenia dworsko-parkowe, cmentarze, kościół, młyn i fragment alei.

W zasięgu otuliny znajdują się 3 obiekty o znaczeniu określonym jako regionalne oraz 3 o znaczeniu lokalnym.

Na terenach proponowanych do przyłączenia do obszaru Parku znajduje się ogółem 23 obiektów, w tym: 1 o znaczeniu ponadregionalnym (zespół klasztorny w Puszczy Mariańskiej), 21 o znaczeniu regionalnym i 1 o znaczeniu lokalnym.

Najliczniejszą i najbardziej wartościową grupę stanowią obiekty znajdujące się w sąsiedztwie Parku. Do tej grupy należy: 5 obiektów o znaczeniu ponadregionalnym, 38 regionalnym oraz 3 lokalnym.

TEREN PARKU

NR	LOKALIZACJA/MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	TYP OBIEKTU	WALORYZACJA
1	JOACHIMÓW-MOGIŁY	BOLIMÓW	CMANTARZ WOJENNY	PR
2	NIEBORÓW	NIEBORÓW	PAŁAC	PR
3	NIEBORÓW	NIEBORÓW	PARK PAŁACOWY	PR
4	JERUZAL	KOWIESY	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
5	JERUZAL	KOWIESY	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
6	NIEBORÓW	NIEBORÓW	ALEJA	R
7	DOLECK	NOWY KAWĘCZYN	PARK PODWORSKI	R
8	WYCZEŚNIAK	PUSZCZA MARIAŃSKA	PARK PODWORSKI	R
9	LISNA	KOWIESY	DWÓR	L
10	DOLECK	NOWY KAWĘCZYN	DWÓR	L
11	SULISZEW	NOWY KAWĘCZYN	DWÓR	L
12	SULISZEW	NOWY KAWĘCZYN	PARK PODWORSKI	L
13	SULISZEW	NOWY KAWĘCZYN	MŁYN	L
14	LISOWOLA	PUSZCZA MARIAŃSKA	DWÓR	L
15	LISOWOLA	PUSZCZA MARIAŃSKA	PARK PODWORSKI	L
16	WYCZEŚNIAK	PUSZCZA MARIAŃSKA	DWÓR	L

TEREN OTULINY PARKU

NR	LOKALIZACJA/MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	TYP OBIEKTU	WALORYZACJA
17	WÓLKA ŁASIECKA	BOLIMÓW	CMENTARZ WOJENNY	R
18	PAPLIN	KOWIESY	PARK PODWORSKI	R
19	NIEBORÓW	NIEBORÓW	ALEJA	R
20	PAPLIN	KOWIESY	DWÓR	L
21	KORABIEWICE	PUSZCZA MARIAŃSKA	DWÓR	L
22	KORABIEWICE	PUSZCZA MARIAŃSKA	PARK PODWORSKI	L

TERENY PROPONOWANE DO PRZYŁĄCZENIA DO PARKU

NR	LOKALIZACJA/MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	TYP OBIEKTU	WALORYZACJA
23	PUSZCZA MARIAŃSKA	PUSZCZA MARIAŃSKA	ZESPÓŁ KLASZTORNY	PR
24	BABSK	BIAŁA RAWSKA	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
25	BABSK	BIAŁA RAWSKA	CMENTARZ PARAFIALNY	R
26	BABSK	BIAŁA RAWSKA	DWÓR	R
27	BABSK	BIAŁA RAWSKA	PARK PODWORSKI	R
28	BABSK	BIAŁA RAWSKA	ALEJA	R
29	GOŁYŃ	BIAŁA RAWSKA	PARK PODWORSKI	R
30	OSSA	BIAŁA RAWSKA	PARK PODWORSKI	R
31	WĘDROGÓW	KOWIESY	PARK PODWORSKI	R
32	WOLA PĘKOSZEWSKA	KOWIESY	DWÓR	R
33	WOLA PĘKOSZEWSKA	KOWIESY	PARK PODWORSKI	R
34	NOWY DWÓR	NOWY KAWĘCZYN	DWÓR	R

35	NOWY DWÓR	NOWY KAWĘCZYN	PARK PODWORSKI	R
36	KURZESZYN	RAWA MAZOWIECKA	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
37	KURZESZYN	RAWA MAZOWIECKA	CMENTARZ	R
38	BARTNIKI/RADZIWIŁŁÓW	PUSZCZA MARIAŃSKA	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
39	BARTNIKI/RADZIWIŁŁÓW	PUSZCZA MARIAŃSKA	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
40	OLSZANKA	PUSZCZ MARIAŃSKA	PARK PODWORSKI	R
41	PUSZCZA MARIAŃSKA	PUSZCZA MARIAŃSKA	CMENTARZ	R
42	RADZIWIŁŁÓW	PUSZCZA MARIAŃSKA	DWORZEC KOLEJOWY	R
43	SOKULE	WISKITKI	DWÓR	R
44	SOKULE	WISKITKI	PARK PODWORSKI	R
45	WĘDROGÓW	KOWIESY	DWÓR	L

TERENY W SASIEDZTWIE PARKU

NR	LOKALIZACJA/MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	TYP OBIEKTU	WALORYZACJA
46	BOLIMOWSKA WIEŚ	BOLIMÓW	CMENTARZ WOJENNY	PR
47	HUMIN	BOLIMÓW	CMENTARZ WOJENNY	PR
48	ARKADIA	NIEBORÓW	PARK ROMANTYCZNY	PR
49	KOMPINA	NIEBORÓW	CMWNTARZ WOJENNY	PR
50	WISKITKI	WISKITKI	CMWNTARZ WOJENNY	PR
51	BEDNARY	BOLIMÓW	CMENTARZ WOJENNY	R
52	BOLIMÓW	BOLIMÓW	ZESPÓŁ KOŚCIELNY, p.w. św. Anny	R
53	BOLIMÓW	BOLIMÓW	ZESPÓŁ KOŚCIELNY, p.w. św. Trójcy	R
54	BOLIMÓW	BOLIMÓW	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R

55	BOLIMÓW	BOLIMÓW	CMENTARZ ŻYDOWSKI	R
56	KRASNÓW	BOLIMÓW	DWÓR	R
57	KRASNÓW	BOLIMÓW	PARK PODWORSKI	R
58	WOLA SZYDŁOWIECKA	BOLIMÓW	DWÓR	R
59	CHOJNATA	KOWIESY	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
60	CHOJNATA	KOWIESY	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
61	CHOJNATA	KOWIESY	DWÓR	R
62	CHOJNATA	KOWIESY	PARK PODWORSKI	R
63	TUROWA WOLA	KOWIESY	DWÓR	R
64	TUROWA WOLA	KOWIESY	PARK PODWORSKI	R
65	ULASKI	KOWIESY	CMENTARZ WOJENNY	R
66	BELCHÓW	NIEBORÓW	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
67	BELCHÓW	NIEBORÓW	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
68	NIEBORÓW	NIEBORÓW	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
69	NIEBORÓW	NIEBORÓW	CMENTARZ	R
70	NIEBORÓW	NIEBORÓW	ALEJA	R
71	NOWY DWÓR	NOWY KAWĘCZYN	ALEJA	R
72	STARA RAWA	NOWY KAWĘCZYN	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
73	STARA RAWA	NOWY KAWĘCZYN	KAPLICA CMENTARNA	R
74	STARA RAWA	NOWY KAWĘCZYN	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
75	STARY RZĘDKÓW	NOWY KAWĘCZYN	PARK PODWORSKI	R
76	TRZCIANNA	NOWY KAWĘCZYN	DWÓR	R
77	TRZCIANNA	NOWY KAWĘCZYN	PARK PODWORSKI	R

78	PAMIETNA	SKIERNIEWICE	DWÓR	R
79	KAMION	PUSZCZA MARIAŃSKA	PAŁAC	R
80	KAMION	PUSZCZA MARIAŃSKA	PARK PRZYPAŁACOWY	R
81	GUZÓW	WISKITKI	PAŁAC	R
82	GUZÓW	WISKITKI	PARK PRZYPAŁACOWY	R
83	GUZÓW	WISKITKI	KAPLICA PRZYPAŁACOWA	R
84	MIEDNIEWICE	WISKITKI	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
85	MIEDNIEWICE	WISKITKI	CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY	R
86	STARY DRZEWICZ	WISKITKI	PARK PODWORSKI	R
87	WISKITKI	WISKITKI	ZESPÓŁ KOŚCIELNY	R
88	WISKITKI	WISKITKI	CMENTARZ ŻYDOWSKI	R
89	WOLA SZYDŁOWIECKA	BOLIMÓW	PARK PODWORSKI	L
90	ZAWADY	KOWIESY	PARK PODWORSKI	L
91	PAMIĘTNA	SKIERNIEWICE	PARK PODWORSKI	L

LEGENDA:

PR – ZNACZENIE PONADREGIONALNE

R – ZNACZENIE REGIONALNE

L – ZNACZENIE LOKALNE

Nadane w tabeli kolejne numery odpowiadają oznaczeniom na mapie „Zasoby i waloryzacja obiektów zabytkowych Bolimowskiego Parku Krajobrazowego”

6.1 Ocena dotychczasowej ochrony dziedzictwa kulturowego

Rejon Bolimowskiego Parku Krajobrazowego oprócz wartości środowiska przyrodniczego, jakimi są tereny leśne oraz dolina rzeki Rawki, dysponuje również istotnymi walorami kulturowymi.

Zespoły dworsko-parkowe zlokalizowane na terenie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego i jego otuliny są w bardzo różnym stanie przetrwania. Najlepiej zachowanym obiektem jest zespół pałacowo-parkowy w Nieborowie. W pałacu znajduje się obecnie muzeum wewnątrz rezydencji pałacowej z XVII-XIX w., oparte na ocalałym wyposażeniu pałacu i jego kolekcjach (rzeźba, obrazy, grafika, meble, brązy, porcelana i szkło, srebra, zegary, tkaniny, zbiory biblioteczne), uzupełnione obiektami sztuki i rzemiosła artystycznego ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Pałac i ogród regularny (francuski) w Nieborowie po renowacji i uporządkowaniu zostały udostępnione zwiedzającym jako stylowe pałacowo-ogrodowe założenie rezydencjonalne. W pozostałych założeniach (w Dolecku, Lisnej, Lisowoli, Suliszewie oraz Paplinie) nie podjęto żadnych działań zmierzających do przywrócenia im dawnej świetności.

Obiekty zabytkowe, wpisane do rejestru zabytków lub ujęte w ewidencji konserwatorskiej, chronione są przepisami prawnymi, zawartymi w systemie ochrony dóbr kultury. Na system ten składają się: ustawa z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162, poz. 1568), akty wykonawcze do w/w ustawy, ustawa z dn. 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. Nr 80, poz. 717) oraz ustawa z dn. 7 lipca 1994 r. - prawo budowlane (Dz.U. Nr 89, poz. 414).

Nadrzędnym wymogiem, wynikającym tak z przepisów prawa, jak i imperatywu utrzymania dla przyszłych pokoleń dziedzictwa kulturowego, jest maksymalne zachowanie substancji zabytkowej poprzez remonty obiektów nieruchomości, pielęgnację i renowację założeń zieleni, konserwację zabytków ruchomych. Parki z objętego obszaru analiz za wyjątkiem Nieborowa, z racji naturalnego starzenia się substancji zabytkowej, często niewłaściwego sposobu użytkowania, świadomej i niszczącej działalności człowieka lub też braku odpowiedniego użytkownika, zostały zubożone tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym – zatarła się historyczna kompozycja przestrzenna, wiele drzew zostało usuniętych, część gatunków, także rodzimych, wypadła. Pozacierały się historyczne układy dróg, ścieżek spacerowych, punktów widokowych. Niektóre obiekty (m.in.: Doleck, Lisowola) uległy tak znacznym zniszczeniom, że ich wartość historyczna i kompozycyjna jest na tyle znikoma, iż nie kwalifikują się do ochrony konserwatorskiej. Wciąż pozostają cennymi obiektami w krajobrazie, jednak porównując ich stan obecny do pierwotnego wykazują większą wartość przyrodniczą, niż kulturową.

W granicach Parku znajduje się jeden zespół kościelny w Jeruzalu, którego budynek jest w dobrym stanie technicznym. W dobrym stanie są również cmentarze parafialne, znajdujące się pod stałą opieką. W znacznie gorszym stanie pozostają cmentarze zlokalizowane poza terenami zespołów kościelnych. Większość cmentarzy wojennych położonych na terenach leśnych stopniowo ulega zniszczeniu. Stan ten wynika przede wszystkim z braku stałego opiekuna – osoby odpowiedzialnej za ich stan oraz ze względu na oddalenie od zabudowy. Przykładem tego typu obiektu może być cmentarz wojenny z czasów I Wojny Światowej w Wólce Łasieckiej. Ze względu na wyjątkowe znaczenie cmentarzy wojennych na terenie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego (jak również otuliny i najbliższego otoczenia) możemy zakwalifikować je do rangi regionalnej i ponadregionalnej.

7 ZAGROŻENIA ZASOBÓW KULTURY

Stan zachowania substancji zabytkowej poszczególnych elementów kulturowych na terenie Parku jest zróżnicowany. W obrębie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego zaszło wiele zmian powodowanych różnymi przyczynami. Są to zarówno przyczyny naturalne, wynikające z destrukcyjnej działalności upływającego czasu, jak i przyczyny związane głównie ze szkodliwą działalnością człowieka.

Przyczyną zniszczeń poszczególnych elementów wchodzących w skład zasobów kultury w wielu przypadkach jest brak właściwego użytkownika. Układy przestrzenne założeń dworsko-parkowych posiadają wartości użytkowe możliwe do wykorzystania w ramach adaptacji obiektu do nowej funkcji lub ich rewaloryzacji. Właściwe ich wykorzystanie, jest najlepszym zabezpieczeniem, które gwarantuje przetrwanie każdego zabytku, w tym zabytku parkowego czy ogrodowego.

Brak odpowiedniego użytkownika wiąże się zazwyczaj z brakiem lub niedostatecznym przeprowadzaniem zabiegów konserwatorskich, tj. bez zachowania ciągłości i bez bieżącej kontroli. Stan taki dotyczy większości założeń dworsko-parkowych na omawianym terenie, za wyjątkiem założenia w Nieborowie. W układzie przestrzennym tych założeń pojawiły się liczne przerosty oraz znacznie pogorszył się stan sanitarny drzewostanu. Niekorzystne jest także wprowadzanie nowych elementów programu użytkowego, sprzecznych z charakterystycznym układem zabytkowym założenia (np. w Wycześniaku na terenie parku wybudowano budynek mieszkalno-socjalny - Dom Wysłuzonego Spółdzielcy oraz kilkanaście domków campingowych).

Brak właściwego opiekuna jest także przyczyną zniszczeń cmentarzy nieparafialnych. Problem ten dotyczy zwłaszcza cmentarzy wojennych (całkowicie zaniedbany i zniszczony cmentarz wojenny w Wólce Łasiekiej) oraz cmentarzy wyznaniowych niekatolickich.

Zagrożeniem dla obiektów architektonicznych na terenie Parku i jego otuliny – kościołów i dworów, które powstawały jako elementy dominujące w krajobrazie, jest utrata właśnie tej istotnej funkcji, poprzez zarastanie osi widokowych, zacieranie powiązań widokowych w obrębie założeń oraz z otaczającym krajobrazem, jak również wprowadzanie nowych obiektów w ich otoczeniu przejmujących rolę dominant (np. w Wycześniaku).